

LICEM KA BUDUĆNOSTI

OEBS
Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju

Misija u Srbiji
Čakorska 1
11000 Beograd

Odeljenje za demokratizaciju

Tiraž: 500

Kompjuterska obrada i štampa: IPM COPY

Naslovna: Photo Trsha, Kula

Sastav žirija:

Bojana Balon
Zorica Mršević
Sonja Liht
Drinka Gojković
Aida Ćorović
Vladimir Bilandžić
Danica Todorov

Autori najboljih eseja

O istini, krivici i pomirenju

1. nagrada: Srđan Milošević

Nagrađeni:

Adel Abusara
Jelena Jorgačević
Ivana Karamarković
Aleksej Kišjuhas
Ljiljana Jovanović

Dijalog između religijskih zajednica kao put ka pomirenju

1. nagrada: Dunja Poleti

Nagrađeni:

Srđan Atanasovski
Sanja Kanazir
Nikola Bakić
Slobodan Vasić
Milen Kakuća

LICEM KA BUDUĆNOSTI

O ISTINI, KRIVICI I POMIRENJU

**DIJALOG IZMEĐU RELIGIJSKIH ZAJEDNICA
KAO PUT KA POMIRENJU**

Beograd, jul 2006.

UVOD

U periodu od novembra 2005. do aprila 2006, Misija OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori je organizovala zajedno sa Evropskim pokretom u Srbiji i Studentskom unijom Srbije panel razgovore na kojima su studenti i istaknuti mladi političari u svim univerzitetskim mestima u Srbiji¹ diskutovali o tome kako se „Suočiti sa budućnošću“. Cilj je bio da se podstaknu mladi ljudi da razmišljaju o toj temi, da izraze svoje poglede o važnosti suočavanja sa nedavnom prošlošću², da spoznaju pravnu, političku i moralnu odgovornost kao preduslov za integraciju društva u zajednicu demokratskih evropskih zemalja, kao i o načinima unapređenja demokratskih vrednosti, tolerancije i društva bez diskriminacije.

Kao deo toga projekta, zajedno sa pozivom da učestvuju u diskusijama koje su održane u univerzitetskim centrima, mladi ljudi su takođe pozvani da pišu eseje na teme „O krivici, istini i promeni u Srbiji“ i „Međureligijski dijalog kao put ka pomirenju“.

Tokom panela, učesnici su izrazili veoma snažno svoju orijentaciju prema budućnosti: svoje težnje, želje u pogledu sopstvenih ličnih života i nadanja za svoju zemlju. Dotle su mladi autori eseja mnogo više promišljali pitanja prošlosti, naglašavajući da je suočavanje sa prošlošću traumatično iskustvo za svako društvo koje je ostavljeno svim građanima jedne zemlje u nasleđstvo. Studenti su takođe pozvali na objektivno istraživanje i prezentaciju činjenica prošlosti umesto slepog verovanja lažnim patriotama. Takođe su naglasili da oni ne samo da imaju pravo da poznaju prošlost već da smatraju svojom obavezom da je saznaju.

Mnogi se slažu da međureligijski dijalog kao preduslove ima demonopolizaciju istine, samokritičnost i svest o postojanju sopstvenih predrasuda. Autori eseja ne žele da srpsko društvo postane jedna zatvorena zajednica, skeptična i netolerantna pre-

---

1) Beograd, Novi Pazar, Niš, Novi Sad, Kragujevac i Subotica.

2) Ideje, poruke, strahovi i nade autora su njihovi i ne predstavljaju OEBS-ova viđenja ili stavove. OEBS je ovim projektom obezbedio prostor za diskusiju.

ma svemu što je različito. Autori su pisali i o ulozi religije u istoriji pa su pozvali religijske zajednice da doprinesu pomirenju. Mnogi su ukazivali da religijske različitosti ne razdvajaju već da te vrednosti na kojima su sve religije osnovane mogu da obogate i vode svako društvo.

Jedna od zaključnih poruka eseja je da je naša budućnost u Evropskoj uniji ne samo zato što su tamo uslovi života bolji nego ovde, već zbog toga što u EU-u postoje norme, pravila i vrednosti koje su i nama veoma potrebne i bez kojih Srbija ne može napredovati u budućnosti.

SPISAK AUTORA I AUTORKI ESEJA

O krivici istini i pomirenju

Isidora Dorđević	11
Adel Abusara	14
Marijana Aracki	17
Marko Banković	20
Marko Tasić	23
Bojan Savić	28
Marko Bešlin	34
Jelena Jorgačević	37
Dejan Vujanić	40
Ivana Karamarković	43
Maja Perović	47
Aleksej Kišjuhas	51
Ljiljana Jovanović	57
Srđan Milošević	61
Dženis Bajramović	66
Aurelija Đan	71
Jelena Budimirović	75
Jelena Belić	80
Vanja Miljković	84
Senka Čekrdin	88
Aleksandra Uskoković	92

**Dijalog između religijskih zajednica
kao put ka pomirenju**

Ivana Franeta	97
Dunja Poleti	100
Andrea Kaitović	103
Emilija Džaja	111
Srđan Atanasovski	114
Miljana Trifković	118
Sanja Kanazir	122
Nevena Gojković	125
Nikola Bakić	128
Slobodan Vasić	132
Mirjana Bošković	137
Tijana Bajović	140
Milen Kakuća	143
Aleksandar Andrejić	146
Vladislav Radak	149
Milica Stanković	153

O ISTINI, KRIVICI I POMIRENJU

Isidora Đorđević

Srbija, devedesetih godina dvadesetog veka: ratovi, izolacija, sankcije, siromaštvo, zločini bez krivca i imena, strahovi, frustracije; Srbija – moralna i politička ruševina. Danas, petnaest godina kasnije, nameće se pitanje šta se u Srbiji suštinski promenilo i koliko smo se mi sami promenili, da li smo i u kojoj meri izolovani, osećamo li i dalje strah, nemoć i očaj, frustraciju i tegobu neizvesnosti, a uz sve to – umor, kao posledicu čekanja kome se prečesto ne nazire ni kraj ni svrha. Ne postoji promena pre istine. Prostor za sprovođenje sveobuhvatnih promena moguće je osvajati samo ako je prethodno došlo do potpunog uvida u sve aspekte istine koja je uvek i samo jedna.

Najpre bih želele da ukažem na čvrstu uzročno-posledičnu vezu između **krivice, istine i promene**. Nakon počinjenih (zlo)dela, neophodno je utvrditi i osvestiti istinu, suočavanjem sa činjenicama i prihvatanjem odgovornosti i krivice, kao jedinog puta ka temeljnoj, korenitoj i konačnoj promeni. Upravo je ukazivanje na neophodnost suočavanja sa događajima iz bliske prošlosti, čiji smo učesnici ili svedoci, nažalost, bili, osnovni cilj ovog rada. Da li smo iskusili doživljaj autentičnog suočavanja sa istinom ili smo počinjena dela samo preveli u, savesti prihvatljiviju formu, propustivši mogućnost za promene.

Objektivni, nepristrasni pogled unazad, naša je obaveza, u istoj meri u kojoj je to i naše pravo i čin odgovornosti prema sopstvenom i tuđim životima. Bez zrele i čvrste odluke da se načine ova tri bolna koraka, nemoguće je prevazići problem; ostaćemo – njegovi zatočenici. Stoga, u ovom procesu moramo učestvovati svi, pošavši od čina samoispitivanja. Nesuočavanjem sa zločinom, otvaramo mogućnost njegovog ponavljanja, ne dozvolimo mu drugu šansu. Sprečimo da se ponovi.

Kako bi proces suočavanja počivao na realnim osnovama, neophodno je istaći logičku, pravnu i etičku neutemeljenost sintagme *kolektivna odgovornost i krivica*. Ne možemo i ne smemo osećati krivicu za zločine u kojima nismo učestvovali, i koji su či-

njeni mimo naše volje, znanja i mogućnosti da ih sprečimo. Nasuprot tome, prisutne su obe dimenzije odgovornosti – lična i kolektivna – za stvaranje duhovnog ambijenta, socijalnog miljea i intelektualne klime, koji pogoduju procesu definisanja i utvrđivanja odgovornosti, identifikovanja i sankcionisanja krivaca i nastojanja da se argumentovano predoči istina i onima, do kojih ona iz subjektivnih ili objektivnih razloga, teško dopire. Izuzetno delikatan zadatak predstavlja suočavanje sa činjenicom da su neki od zločina počinjeni u ime manjih ili većih socijalnih i političkih zajednica, pa čak i cele nacije. Predočavanje neargumentovanosti i nemogućnosti da se vinovnici zločina poistovete sa nacijom u celini, integralni je deo adekvatne promene. Čutanjem o zločinima i njihovim vinovnicima, i sami činimo zločin – zločin ćutanja, prikrivanja i nesuočavanja. Nemamo pravo na ćutanje, poricanje i zaborav. Samo je suočavanje put do pročišćenja i samo na taj način možemo planirati budućnost bez krivice, bez recidiva prošlosti i bez povampirenja krivaca.

Pokušavajući da nepristrasno sagledam tok promena u našem društvu, suočavam se sa činjenicom da znatan broj aktera naše javne scene, jesu negdašnji, neretko i aktuelni, moćnici, koji su, onako silni, koristeći govor mržnje, huškali na rat, ubeđujući nas da živimo najlepšu, moguću stvarnost. Danas, oni su ponovo prisutni, upućujući nam, u nešto sofisticiranijem i implicitnijem obliku, istovetne poruke, prožete ostrašćenošću i netolerancijom. Kako bismo izbegli zaborav, koji predstavlja vid utapanja u zločin, naša je obaveza da podsetimo da sve što počinje govorom mržnje i netolerancije, ima epilog u fizičkom nasilju.

Nažalost, određene modele ponašanja, karakteristične za to, mračno razdoblje, usvojili su i negdašnji borci protiv istih, a danas, ljudi koji imaju moć odlučivanja i, samim tim, utvrđivanja krivice, i inspirisanja procesa suočavanja sa istinom i preuzimanja odgovornosti. Oni, koji su nekada ukazivali na značaj borbe protiv korupcije i na pogubnost raspodele radnih mesta prema kriterijumima partijske pripadnosti ili ideološke podobnosti, danas se rukovode upravo tim parametrima. S druge strane, prisutni su izvesni (ne i dovoljni) pomaci na polju slobode medija. Utisak je da više nema apsolutno nedodirljivih, ali veći na afera nema epilog na sudu, krivci ne preuzimaju odgovornost za počinjena dela, bezočno nastavljajući da se javno promovišu.

Sve navedeno, za posledicu ima porast stepena rezistentnosti javnog mnjenja na zločin i kriminal.

Bazični preduslov za ostvarenje neophodnih promena ogleda se u tranziciji celokupnog sistema vrednosti u svim aspektima i na svim nivoima življenja; delovanjem u površinskim slojevima, bez doticanja suštine, samo multiplikujemo probleme. Aktuelni sistem vrednosti nije pretrpeo radikalni raskid sa prethodnim, katastrofalnim, na čijim je temeljima i nastao. Naravno, ohrabruje činjenica da su određene promene postignute, ne ostavljajući u pojedinim domenima življenja, mogućnost za povratak na pređašnje stanje. Kada je reč o ostvarenim aspektima promena, koji su vredni pažnje, neophodno je istaći intenzivniju međunarodnu razmenu sadržaja u različitim vidovima nauke, umetnosti i kulture, kao i sve češću priliku, da kao zemlja, ugostimo predstavnike ovih oblasti, što u dvadeset prvom veku predstavlja podatak od bitnog značaja za integraciju naše zemlje u savremene svetske tokove. Ostvarene, pojedinačne promene, uvećavaju stepen lične i kolektivne obaveze da se konačno izborimo sa recidivima prošlosti, koji brutalno traže sopstveni prostor. Iznad svega neophodno je da gradimo realnu i uvek podložnu proveru, sliku o sopstvenim vrednostima, uz negovanje samopoštovanja, ali i savršen uvid u sopstvene nedostatke, manjkavosti, pa i fatalne i kobne poteze, činjene u prošlosti od strane pojedinaca. To je jedini način da izbegnemo da, živeći u nerealnom poimanju sebe, distancirani, izolovani i neinformisani, formiramo netačne predstave o sopstvenom značaju i veličini.

Ukoliko začutimo, zatvorimo oči i ne istupimo, jasno i nedvosmisleno naglašavajući sopstveno odbijanje da budemo učesnici u zločinu, mi, zapravo, podržavamo zločin, ujedno, čineći novi. Zločin može biti, i obično jeste, iniciran sa „više instance“, ali njegovo sprovođenje podrazumeva podršku kritičnog broja građana. Ukoliko ona izostane, izostaje i mogućnost da zločin bude počinjen. U tom kontekstu, naša odgovornost i obaveza, pa i moć, jeste velika. Upotrebimo je na najdelotvorniji način, zarad naše prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Zarad rasvetljavanja krivice, suočavanja sa istinom i postizanja promene.

Adel Abusara

Bezmalobolno svaka od poslednjih petnaestak godina doživljavana je i opisivana u Srbiji kao „godina raspleta“, u kojoj će se, na ovaj ili onaj način, razrešiti Gordijev čvor svih njenih problema, od najkrupnijih do najsitnijih, počev od pitanja opstanka na svetskoj mapi, pa do problema njenih mikrosredina. Međutim, tek se u poslednjih nekoliko godina nešto više čuje glas onih koji smatraju da je ključ za izlazak iz tog, istorijski kratkog, ali za nas koji smo ga proživeli beskonačnog perioda – suočavanje sa samim sobom, tj. sa svime što se desilo. „Suočimo se sa svojom prošlošću da bismo pošli u budućnost“ – naizgled jednostavna i prijemčiva krilatica nosi u sebi ideju o dubokoj, korenitoj promeni društva, buđenju iz sna, iz košmara nacionalističkih urlika, štekovanja oružja, krvi, besmislenih smrti, lica izobličeni patnjom... Kako „probuditi“ Srbiju? Bez pretenzija na ekskluzivitet svojih ideja, smatram da su dve ključne i njima ću posvetiti najveću pažnju: s jedne strane to je shvatanje da se sve što se desilo *ne sme zaboraviti*, a s druge da treba znati *ko će to što se desilo najbolje prihvatiti i vremenom postati nosilac „osveščivanja“ zemlje i, sledstveno, njenog „preporoda“*.

„Teret ćutanja“ (Janja Beć) odnosno „sakrivanje prašine ispod tepiha“ je ponašanje karakteristično za svaku zajednicu koja je prošla kroz slično nesrećno iskustvo u svojoj istoriji, s tim što je srpski primer u tom smislu komplikovaniji jer je u sebi sublimirao i period poricanja da su bilo kakva nedela uopšte činjena sa njegove strane. Taj period se završio relativno skoro, iznošenjem nepobitnih dokaza da „su sve strane u sukobu činile zločine“, da iskoristim eufemistički izraz koji neki koriste kao priznanje. Trenutni politički trenutak, smrt i poslednjeg kreatora krvavih balkanskih ratova s kraja 20. veka, pogoduje onima čija je želja stavljanje svega u ad acta, ali je odličan i za započinjanje bolne, ali preko potrebne priče o razlozima učešća Srbije u njima, pogrešnim ciljevima, izvrnutim kategorijama nacionalnog interesa, pogubnom stavljanju znaka jednakosti između državnih i nacionalnih interesa, i pre svega, zločinima činjenim u ime toga. Dakle, ne slažem se sa tezom da je potrebno sačekati da se mo-

že bez emocija sagledati krizni period odnosno da ne postoji dovoljan otklon od njega, jer to pogoduje onome o čemu je pisao Timoti Garton Eš – zaboravljanju, umiranju svedoka, nepostojanju satisfakcije žrtava njihovih porodica, mogućnosti kasnije politizacije tragedije... Ne smemo zato i zbog drugih, ali pre svega zbog nas samih dozvoliti da zaboravimo.

Ipak, malobrojni srpski „krstaši“ u pronosjenju istine nisu dovoljni, a samim tim, ni dovoljno ubedljivi. Potrebno je „izgraditi“ čitavu generaciju onih koji će biti sposobni prvo da shvate sami, a potom i da objasne drugima uzroke i posledice moralnog pada devedesetih. Međutim, pitanje koje se postavlja je, da li su u ovoj zemlji svi spremni da prihvate dijametralno suprotan način poimanja svoje stvarnosti od doskorašnjeg? Mislim da je odgovor određen i to iz različitih razloga, u zavisnosti od grupacije o kojoj pričamo. Pre svega, reči tolerancija, krivica, pomirenje najteže su, čini se prijemčive onima koji su direktno izgubili nekoga ili nešto (npr. svu svoju imovinu) u ratovima. Apsolutnost njihove tragedije u najvećem broju slučajeva utiče da kao krivca projektuju *drugog*, koji je oličen u suprotstavljenoj naciji, ili religiji (a skoro uvek su na Balkanu ta dva bila neraskidivo povezana) i tu je malo mogućnosti za individualizaciju i za bilo kakav pokušaj obesmišljavanja mržnje. S druge strane, teško je sada ubediti one koji su svih ovih godina čvrsto stajali uz politiku koja je u Srbiji vođena da svoja shvatanja treba iz korena da promenene. Nebitno je za ovu ideju da li će razlog njihove tvrdoglavoosti da bude višegodišnje „ispiranje mozga“, ili su u pitanju duboko ukorenjeni principi, ili možda stid (!). Oni koji će najlakše prihvatiti pomirenje kao krajnji produkt procesa „samooslobađanja“ od balasta prošlosti su zapravo – *mladi*. Imajući u vidu starosnu i obrazovnu strukturu zemlje, postaje jasno da, poprilično opasna i nesrećno izabrana teza o „dve Srbije“ koja levitira od petooktobarskih promena u političkom diskursu u ovom slučaju i te kako ima smisla. Ona „polovina“ Srbije koju čine ljudi koji su malo, ili nikako učestvovali u kataklizmi biće sposobna da od nje i napravi odlučujući otklon, da shvati na primeru svojih roditelja besmislenost i apsurdnost ratovanja i ubijanja drugog ljudskog bića iz bilo kog razloga. Ta „polovina“ biće najlakše (i već jeste!) u mogućnosti da premosti sve razlike koje dele Hrvate, Bošnjake i Srbe. U tom kontekstu je umereno poređenje sa Nemačkom (što je u novijoj literaturi često korišćen i čini se, vrlo kontroverzan koncept) i njenim otklonom od nacizma i strahota

koje je on doneo – tek je generacija „šezdesetosmaša“ u svom zanosu donela pravo mirenje Nemaca sa samim sobom i prihvatanje udela svoje nacije u istoriji! Naravno, nadam se – očekujem da neće biti potrebno dvadeset godina i da sledeća generacija taj preokret učini, odnosno da će sadašnja srpska mladež biti u stanju da shvati značaj svoje uloge i trenutka u kome se nalazi. S jedne strane, njih ne opterećuje neuspela ideja jugoslovenstva, čiji antipod je postao nacionalizam i šovinizam, a s druge, oni su očevici, nemi svedoci pošasti koju je sa sobom taj i takav nacionalizam doneo. Zato će upravo oni biti sposobni da u svom vršnjaku Hrvat u ili Bošnjaku prepoznaju pre svega čoveka, koga more skoro iste brige, isto nemanje novca, isti pokušaji da pronade svoje mesto pod suncem, i da shvate da ih, u osnovi, više toga spaja nego razdvaja.

Da sve ne bi bilo tako jednostavno, pretpostavka cele koncepcije je da se ta samosvesna generacija mora edukovati, negovati da se kreće u željenom pravcu. Tu je pak neophodna uloga političkih elita i civilnog društva koji bi trebalo da, kao neki svoj trenutni maksimum, pokušaju da ne falsifikuju i dalje istoriju, da prihvate sva dešavanja i ulogu mилошевиćevske Srbije (pa i svoj), u tome i tako omogućuje mladima da razviju onaj nivo kritičke svesti koji je neophodan da bismo se suočili sa samim sobom. Ako političari to nisu u stanju (a u velikoj meri i nisu zbog balasta prošlosti u svojim redovima), neophodan je pritisak onih koje sam već jednom u radu nazvao „krstašima“. U tom smislu i konkurs povodom kojeg je pisan ovaj esej ima i te kako svrhu.

Relativno brz uspeh ovakve ideje naravno ne zavisi isključivo od determinanti koje promiču kroz rad, već i od mnogo čega drugog na šta mi nemamo uticaj: bitan je način na koji će svet da podrži (ili ne) Srbiju u njenim pokušajima da se oslobodi svog „košmarnog sna“, ne smeju se zanemariti ni slični procesi koji se odigravaju u drugim državama – učesnicama ratova, a možda i najveći značaj imaju politička pitanja koja se moraju rešiti ove godine, a vezana su za budući status i izgled Srbije. Ipak, mislim da je ono što potiče optimizam (koji nije samo posledica moje mladosti) činjenica da se radi o ireverzibilnom procesu – dakle nije pitanje da li ćemo se osloboditi „balasta“ prošlosti. Pitanje je samo *kad?*

Marijana Aracki

Svako vreme nosi svoje breme. Srećnijim narodima ostavili su u amanet dedovi, ako ništa drugo, a ono šansu da se uzdižu dokle ih duhovna krila nose; šansu da svom životu pruže smisao. Naši dedovi možda ni slutili nisu šta se budućim naraštajima sprema, ili jednostavno nisu imali snage da se izbore sa svim zlodusima svoga doba; tek, na nama je težak, ali ne i ne-savladiv zadatak da se najpre suočimo sa svojom prošlošću, ma kako bolna ona bila, da bismo se potom, prošavši kroz katarzu, čisti i sveži, okrenuli nekoj svetlijoj budućnosti, u kojoj će nam se konačno pružiti prilika da gradimo osnov za normalan život nas i naše dece.

Nijedan problem nije nerešiv, nijedan cilj nije neostvariv, sve dok postoji energija, volja i upornost, a to podrazumeva neprekidan rad, pre svega na nama samima, ali i borbu kao svakodnevni lajtmotiv, jer nas jedino oni mogu sprečiti da zapadnemo (iznova) u nacionalnu hibernaciju, uzaludno čekajući nekog novog Sotera koji bi nas preko noći izbavio iz blata po kome gacamo već više od jedne decenije.

Bežeći od problema, a to je upravo ono što danas činimo, nismo ni korak dalje od njih. Naprotiv! Oni nas pritiskaju sa svih strana, u geografskom, ali i svakom drugom smislu, preteći da nas uskoro progutaju, ako mi ne progutamo njih. Zato se moramo suočiti sa njima, i to što pre, dok nam je od silnog bežanja i ono malo snage preostalo. Nikad se ne zna – jednom kada zastanemo i okrenemo se, možda problemi sami pobegnu od nas, ako je istina na našoj strani.

Prvi i nezaobilazni korak u teškom suočavanju sa prošlošću podrazumeva da svaki zločin počinjen na prostorima bivše SFRJ konačno dobije svoje ime i prezime, kako bi se kolektivna krivica izbegla, a pravda bila zadovoljena. Međutim, pre svega toga, neophodno je rešiti problem sudstva i uopšte pravnog, ali i svakog drugog sistema u okviru našeg društva, izboriti se sa korupcijom i partijskim (i ne samo partijskim) nepotizmom, jer tek

tada možemo govoriti o pravdi kao takvoj. Činjenica da pojedinac nije kažnjen za kršenje zakona dovoljno govori pre svega o karakteru društvenih institucija, ali i o samoj toj zajednici i moralnim vrednostima koje ona neguje. Još jedan od uzroka problema u sudstvu, ali i vojsci, policiji, zdravstvu, pa i školstvu, daleko gotovo u svim sferama našeg društva jeste nepovoljna ekonomska situacija koja je dovela ne samo do tehničke neopremljenosti ovih institucija, već predstavlja i pravi izazov za sve one pojedince koji se nalaze pod raznim pritiscima i čije su moralne norme stavljene na probu. Prema tome, stvaranjem bazičnih uslova za normalan život stvorice se i bazični uslovi za normalan rad i funkcionisanje svih institucija.

S tim u vezi, neophodno je dalje (sledeći praksu zemalja koje su prošle trnovit tranzicioni put od autoritarnog ka demokratskom društvu), formirati tzv. „Komisiju za istinu i pomirenje“ čiji bi zadatak bio da rasvetli istinu o događajima iz naše bliške prošlosti i tako pomogne i samom sudstvu u rešavanju problema. Da bi se takva komisija održala (za razliku od „Komisije za istinu i pomirenje“ formirane nakon pada režima Slobodana Miloševića koja se ubrzo ugasila usled nesuglasica oko ciljeva zbog kojih je i formirana), neophodno je angažovanje kulturne elite našeg društva u javnom razmatranju rezultata njenog rada, čime bi se i sama svest naroda u izvesnoj meri probudila, budući da svako nametanje spolja nikako ne može dovesti do iskrenog prihvatanja odgovornosti.

Kada se svi ti preduslovi stvore, sledi dug i bolan proces koji će neizbežno uzbuditi sve duhove većito podstaknute na mržnju koja kao da nikada ne jenjava na brdovitom Balkanu, bacajući još jednu iskru u odveć prepuno bure baruta, ali proces koji će konačno staviti tačku na jedno mračno poglavlje naše istorije. Da bi do toga došlo (da pojedinci preuzmu odgovornost za svoja zlodela), neophodna je i visoka doza objektivnosti, koja se može dostići samo i jedino uz pomoć javnosti koja žrtve mora doživljavati kao ljudska bića, isključujući svaku njihovu pripadnost, i političku, i versku, i nacionalnu. Žrtva ima identitet i ona mora, uz pomoć medija da iznese svoju priču i time dobije ne samo zadovoljenje (ako se o njemu uopšte može govoriti), već i šansu da povрати svoj dignitet. Kao i žrtva, i zločinac je takođe pojedinac, koji, ako se dokaže njegova krivica, mora biti pravedno

kažnjen, što će predstavljati konačan trijumf dobra nad zlom, i što će, u krajnjoj liniji – nadajmo se – ugasiti želju za osvetom i dovesti do pomirenja i oprostaja, preko nam potrebnih. Spora, ali ipak dostižna, pravda će na taj način sa sobom doneti i stabilnost, kako socijalnu tako i ekonomsku, kao i mogućnost da napokon sve svoje snage usmerimo na sadašnjost i budućnost.

Međutim, jednom okrenuti ka budućnosti, suočavamo se sa novim problemima. „U ovoj zemlji moraš neprestano trčati iz sve snage da bi ostao u mestu“, kaže o zemlji čuda Luis Kerol, a kao da govori o Srbiji, pa je stoga neophodno da svi zajedno uložimo natčovečanske napore kako bi napravili taj jedan majušni korak, ali korak napred. Nakon svog tog uzaludno izgubljenog vremena, propali, istrošeni i svakako zaostali u razvoju, susrećemo se sa fenomenom „svetskog prvenstva“ koje nam pruža priliku da zaigramo igru zvanu život sa ostatkom sveta, ali to takođe zahteva od nas strogu disciplinu i svakodnevni trening, na šta nismo navikli. Ipak, propuštena prilika je luksuz koji smo predugo sebi dozvoljavali. Dosta je bilo sedenja na klupi.

Surova realnost sa kojom se svakodnevno susrećemo, a koja iz dana u dan sve više podseća na „Zonu Sumraka“ iz koje je nemoguće pobeći, bez sumnje deluje obeshrabrujuće na sve nas, kada se osvrnemo oko sebe i shvatimo sa čim se sve treba uhvatiti u koštac – korupcija, kriminal, afere, besmislena mržnja i još besmislenija ksenofobija koja nas dodatno koči i naposljetku promene i nezaobilazni proces lustracije koji nikako da otpočnu. Naravno, najlakše je očajavati i tonuti u depresiju dok život prolazi mimo nas. Moramo da se trgnemo – sada, odmah; da se probudimo iz učmalosti, i kao nacija i kao pojedinci, i da se aktiviramo u rešavanju problema, ako ne želimo da nam život kreira neko drugi. Ako to ne učinimo, neće nam biti kriv niko drugi do mi sami. Život – ima li veće motivacije od toga?

U trci za boljim sutra imamo još i obavezu da naučimo one, čija svest je retrogradna, da pridruživanjem svetlu mi ne izdajemo sebe i svoje nacionalno obeležje, već naprotiv, iznosimo ga na svetlost dana da ga i drugi vide, dok kontinuiranom izolacijom ostajemo u mraku, sami.

Marko Banković

Uz reč istina u rečniku piše da je to ono što u svemu odgovara stvarnosti, što odista jeste, što postoji. Krivica je definisana kao snažno osećanje srama i tuge zbog saznanja da ste uradili nešto loše, dok se za promenu kaže da je to opšti naziv širokog smisla za sve što menja sadržaj ili oblik ili oboje, što prelazi iz jednog u drugo stanje. Ipak, i pored takvih, naizgled potpuno jasnih definicija, postavlja se pitanje šta ovi pojmovi predstavljaju u Srbiji danas. Odgovor na to pitanje, kao i na pitanje šta bi ti pojmovi trebalo da predstavljaju u budućoj, boljoj Srbiji, uz predloge kako doći do takve Srbije, biće izloženi u nastavku ovog rada.

Kao preduslov svih promena, uključujući i reformu Srbije, nalazi se suočavanje sa istinom. Nažalost, u Srbiji je teško jasno definisati istinu, pošto se u ovom trenutku ovde vodi rat između više „istina“. Naime, šta neko vidi i koja je njegova „istina“ umnogome zavisi od njegove tačke gledišta, od toga u kom pravcu gleda i kada pogled (namerno ili ne) skreće na drugu stranu. Zbog toga postoje potpuno oprečne „istine“ o gotovo čitavoj novijoj istoriji ovih prostora. Različiti stavovi o tome ko je započeo koji rat, ko je kriv za uvođenje sankcija, ko Srbiji želi najbolje, a ko je izdajnik su samo neka od opštih mesta koja figuriraju ovdašnjom političkom scenom poslednjih petnaest godina, a koja mogu poslužiti kao primeri postojanja protivrečnih „istina“. Pogled cele Srbije je često bio vrlo umešno skretan u određenom pravcu jednostavnim postavljanjem objektiva kamere, pri tom zaboravljajući (poneseni emocijama ili pak namerno) da postoje i drugi uglovi pogleda, i druge komponente potpune slike stvarnosti, onakve kakva ona zaista jeste, pa odgovarala ona našim željama i ideji o njoj ili ne. A upravo takva treba da bude naša slika o svetu u kom živimo: potpuna, sagledana iz različitih perspektiva i objektivna. Umesto da informacije budu samo polazišta od kojih se analizom i upoređivanjem dolazi do potpune istine o tome šta se dogodilo ili se dešava, one se shvataju kao potpuna „istina“ koja se prihvata ili odbacuje u zavisnosti od podudarnosti sa prethodno definisanim stavom o toj temi. I baš u tome leži ključ problema, ljude je potrebno edukovati kako da ko-

riste informacije, analiziraju ih i prepoznaju manipulacije, to jest, kako da od različitih (često i kontradiktornih) informacija sklope celovitu sliku – istinu.

Tek kada se dođe do potpune istine, predstoji suočavanje svakog pojedinca (kao i cele nacije) sa njom. Sa potpunim saznanjem o svetu u kom živimo dolazi i do potpunog saznanja o nama samima kao pojedincima i kao naciji, o našim dobrim, ali i lošim stranama. Te dobre strane izazivaju osećanje ponosa, dok loše izazivaju osećanje krivice. Prihvatanje sopstvene krivice je jako težak i mukotrpan proces, ali ono u isto vreme ima i katarzičko dejstvo. Ono vam omogućava da se pogledate u oči u ogledalo, u potpunosti svesni svojih vrlina i mana, spremni da prihvatite odgovornost za sopstvene postupke, sa izvučenom poukom kao garantom da se to više neće ponoviti. Nije potreban ni sudija, ni tužitelj, niti tužba – svako je sebi samom (pod uslovom da je spreman da svoje suočavanje sa prošlošću dovede do kraja), najbolji tužitelj i najpravičniji sudija, a presuda koju donese nije samo tu da osudi, već da popravi i osigura da se ne ponovi. Nažalost, ovo je opis imaginarne Srbije. U stvarnoj Srbiji, možda i zato što mnogi od nje zahtevaju da se oseća krivom, krivica se ne doživljava kao pročišćenje, kao nešto što dolazi iznutra, već kao zahtev koji je potrebno ispuniti, kao nešto što dolazi spolja. Stoga se ona ili odbija u bilo kakvom obliku ili se isto tako nekritički prihvata. S jedne strane se nalazi stav da Srbija i Srbi nisu i ne mogu biti krivi nizašta, uključujući i učešće u ratovima, ekonomsku krizu ili loš međunarodni položaj. Krivica se najčešće prebacuje na nekog drugog, na svetske sile, prethodnu vlast ili sankcije. S druge strane postoji mišljenje da je srpski narod kriv i mora biti osuđen za sva zla iz prošlosti, pa se priznaje krivica za sve (često pri tom govoreći u trećem, umesto u prvom licu), za šta ga bilo ko optuži (a što čak ide do toga da se javljaju i mišljenja poput onog da je i ubistvo ministarke spoljnih poslova Švedske, Ane Lind, delo psihički neuračunljive osobe srpskog porekla, samo još jedan produkt zločinačke prirode srpskog naroda). Zajedničko za oba odnosa je to što oba imaju spoljnu motivaciju i što ni jedan ni drugi ne vode u pravcu istinskog rešavanja problema sa kojima se Srbija suočava. Pored toga, krivicu ne treba vezivati samo za zločine. Ukoliko smo znali da se zločini dešavaju, a ništa nismo učinili da ih sprečimo, moramo priznati da i mi imamo deo odgovornosti, ali isto tako treba priznati i sopstvenu odgovornost i za sve ono loše što su drugi nama uči-

nili, jer ako smo, kao narod koji je u istoriji više puta bio žrtva genocida, u očima sveta mi postali genocidni i pretvorili se od omiljene u omraženu državu, u tome mora da ima i naše krivice jer su naši postupci morali biti mudriji i promišljeniji.

Zastoj koji se sada oseća u promenama koje su započete 2000. godine je samo posledica toga što se peti oktobar nije dogodio i u glavama ljudi, jer kako gorepomenuti procesi suočavanja sa istinom i priznavanja krivice nisu izvedeni u Srbiji, nije bilo moguće izvršiti ni prave, potpune promene. Promena se u Srbiji i dalje doživljava kao nasilna pojava koja nastaje kao proizvod nezadovoljstva određenim stanjem ili zbog spoljnih faktora i koja je definisana kao promena trenutnog stanja, bez jasnog plana kuda je usmerena niti realnog ishodišta. Promene su nagle i često predstavljaju potpuni zaokret u odnosu na dotadašnje stavove, iz grešaka se ne izvlače pouke, već se srlja u nove greške, nema duboke, korenite promene koja proizilazi iz pojedinca, one koja bi bila usmerena da to što nije bilo dobro promeni, već promene najčešće imaju spoljnu motivaciju: nemogućnost da se određeno stanje više trpi, ličnu korist (npr. veliki broj „preletača“ – pripadnika stranaka bivšeg režima koji su nakon 5. oktobra pristupili strankama demokratske orijentacije), primoravanje (od strane Evropske unije, Haškog tribunala ili drugih međunarodnih organizacija), konformizam ili pomodarstvo.

Da bismo došli do Srbije u kojoj će promena biti definisana ne kao promena trenutnog stanja već kao težnja ka boljem stanju, Srbije u kojoj se promena shvata kao proizvod katarze koja se javlja nakon spoznaje istine, uz realnu viziju čemu se teži i realno sagledavanje kako će promena teći (uključujući i teškoće koje ona donosi), moramo da se pre svega dobro zagledamo u svoju prošlost, da se sa njom suočimo, jer koliko to dobro uradimo toliko ćemo uspešno moći da vidimo kakva će nam biti budućnost. Samo će takva, promenjena Srbija, koja se suočila sa sopstvenom prošlošću i odgovornošću, moći da postane deo evropske porodice naroda, ne mitološke Evrope koja je spas za sve naše muke, već realne Evrope u kojoj ćemo, kao u braku, biti ravnopravni u podeli i dobrog i lošeg, Evrope gde ćemo biti poštovani i gde ćemo mi poštovati druge, Evrope koja će biti spremna da se suoči sa sopstvenom istorijom, preuzme krivicu (i za ono što je, između ostalih, i nama našao učinila) i promeni se da bi bila bolja.

Marko Tasić

Oktobar 2005. Istorijski mesec za Srbiju. Pet godina posle nenasilne demokratske revolucije počelo je ostvarivanje možda jedinog cilja oko kojeg je postojala nepodeljena saglasnost, kako među građanima tako i među političarima: početak pregovora o priključenju Evropskoj uniji. Usled toliko teških godina izopštenosti od ostatka sveta, neprekidnog ratovanja i teško podnošljive bede, retko se ko usudio da prione na ozbiljna razmatranja takvog opredeljenja. Iako su uslovi već bili poznati(!): jačanje pravnih ustanova, povećanje proizvodnje i iskorenjivanje zloupotreba. A za našu zemlju, kao i ostale zemlje bivše Jugoslavije, suočenje sa zločinima činjenim u bliskoj prošlosti. Međutim, sve glavne snage proevropskog društva bile su usmerene ka obaranju tadašnjeg režima kako bi uopšte i moglo da dođe do početka istinskog demokratizovanja društva i približavanja s ostatkom kontinenta. Kao posledica, izostajale su ozbiljne javne rasprave šta opredeljenje ka Evropi i put do njegovog ostvarenja pretpostavljaju; a posebno o načinima prevazilaženja jaza između stvarnosti zemlje gotovo nikakve zaštite ljudskih prava i ratom uništene privrede i poželjnog punopravnog člana najrazvijenije zajednice naroda na svetu.

Srpska vlast je, stoga, ušla u pregovore gotovo nespremna da suoči državne ustanove i privredu sa uslovima koji se u procesu povezivanja sa Evropom podrazumevaju. Ponekad se i iskreno isćuđavala na zahteve zapadnih diplomata da se mora više uraditi po pitanju suočenja s prošloću, kao uostalom i većina vlada u susednim državama. Ovo zanemarivanje nije prouzrokovalo nimalo dobra. Posebno ne našoj zemlji. Teškoće su se nago milavale tako da čak ni početak pregovora nije mogao dobiti očekivanu pažnju. Ustav, Kosovo i odnosi sa Crnom Gorom su kao Damoklov mač visili nad pregovaračima. Još jednom se pokazalo da teškoće prostora Jugoistočne Evrope, naročito njegovog zapadnog dela, onemogućavaju bilo kakvo slavljeničko opuštanje zbog postignutog političkog napretka. Postalo je jasno da su svi ovi rezultati tek koraci koje treba neophodno napraviti u cilju is-

punjenja četiri gore spomenuta suštinska uslova ove zemlje kako bi postala deo porodice najrazvijenijih evropskih naroda. Do gađaji koji su usledili su to i dokazali.

Nije se još ni mastilo na Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju osušilo, a već su se pojavile napetosti na severu zemlje, kao i u nemirnom području Medveđe, Bujanovca i Preševa gde su etnički Albanci pokušali da prevaziđu svoje međusobne nesuglasice i da zatraže potpunu autonomiju u okviru Srbije. Evropa je izrazila zabrinutost, a vodeći političari su se rastrčali diljem Srbije da uveravaju građane (i Evropu) da razloga za zabrinutost nema jer će u budućnosti državne ustanove pravovremeno odgovoriti na sve nametnute joj izazove zahvaljujući boljoj saradnji sa organima lokalne samouprave i predstavnicima manjinskih zajednica. Međutim, učestalost incidenata i sve jasnije oživljavanje zamisli s početka 90-ih ukazuju da i te kako ima razloga za pojačanu opreznost. Samo zahvaljujući pravovremenom odgovoru državnih organa na provokacije ekstremista, prevashodno putem sredstava prinude, sprečeno je dalje pogoršavanje situacije. Iako značajno za održavanje trenutne stabilnosti države, u budućnosti bi bilo neophodno staviti naglasak na sprečavanje uzroka umesto na kažnjavanje posledica. Da li je taj cilj i ostvariv?

Isključivo putem sile, ne. Uspostavljanje reda silom samo pogoršava zategnutu situaciju, prouzrokovanu prvenstveno dugotrajno prisutnom mržnjom. Mrzitelji svih opredeljenja imaju na nasilno gušenje nemira uvek spreman odgovor: usmeravanjem mržnje prema državi. Dokazujući kako im navodno demokratska država ugrožava građanska prava i slobodu izražavanja ličnih stavova, oni nepogrešivo raspiruju mržnju među svojim pristalicama, koje u našim uslovima nisu malobrojne. A time se javlja i sumnja u efikasnost države i u ličnu bezbednost kod ostalog stanovništva, što se izuzetno negativno može odraziti na stabilnost društva. Zbog toga je, pored zakonskih mera, neophodno stvoriti društvenu klimu u kojoj bi došlo do istinskog procesa pomirenja i suočenja s bliskom prošlošću.

Proces suočenja i pomirenja je, nažalost, u našoj zemlji bio ubijen i pre nego što je počeo. Komisija osnovana odmah posle petooktobarske smene vlasti nije ni zaživela. Nemajući suštinska ovlašćenja potrebna da bi opravdala postojanje jednog ovakvog tela, mnogi njegovi članovi su podneli ostavke i pre nego što je

komisija počela s radom. Od tada, sličnih pokušaja nije ni bilo. Očiglednu korist, koja bi proizišla iz jednog takvog procesa, nove vlasti nisu htele da vide. Uljuljkane revolucionarnom podrškom od preko 90 posto, tadašnje vladajuće stranke su radije videle pretnju u svojim dojučerašnjim saveznicima nego u starankama, koje su koliko juče bile paravan za sprovođenje politike totalne nacionalne katastrofe. Umesto da njihove programske osnove i nedela diskredituju kroz jednu nepristrasnu istragu i suočenje sa neposrednom prošlošću, pripadnici tadašnje vlasti ušli su u razne političke, novčane i bezbednosne dogovore tako da su zločinci preko noći postajali junaci-čuvari revolucionarnog plamena, pljačkaši ugledni poslovni ljudi a razbojnici su se lagano uklopili u državno-stranačka obezbeđenja.

Rehabilitacija *de facto* i *de jure* od zločina počinjenih u ime bivšeg režima se toliko negativno odrazila na sveukupno društvo da je tadašnji ministar inostranih poslova u novogodišnjem intervjuu konstatovao kako je 2002. godina izgubljena godina za Srbiju. Nije bio sâm u svojim tvrdnjama. Ali zalud. Sve ove opomene nisu pretočene u konkretno delovanje. Tadašnja vlast, usled stalnih međusobnih prepirki, kao da je izgubila snagu, ne samo da se suoči s prošlošću, nego i da napravi bilo kakav odlučan potez u reformi društva. Senka ljudi, koji su počinili mnogobrojne politički motivisane zločine, zlosutno se nadvila nad celim društvom.

Početak nove 2003. nije nagoveštavao nikakav pomak nabolje: ljudi s mutnom prošlošću su iskoristili uticaj koji su imali da bi započeli svojevrstu prepisku preko javnih glasila nedostojnu ozbiljne države. Oni su čak iskoristili jedinstvenu priliku da u svojim pisanijima predlože put kojim bi Srbija trebalo da krene, pri tome se pozivajući na svoju prošlost punu patriotizma, naravno neradi da ukažu neukoj javnosti na kakav su je način dokazali. A i zašto bi? Ratni zločinci i razbojnici su postali tako moćni da više, ne da nisu morali da se skrivaju iza tajnovitosti raznih službi i poslova u „državnom“ interesu, nego su počeli da dele lekcije o političkoj i ekonomskoj budućnosti Srbije ponižavajući usput njene zvaničnike kao potpuno nesposobne i izgubljene. Sve je nagoveštavalo veliku nesreću, mnogi su opominjali, ali uzalud. Država je u potpunosti bila onemogućena da reaguje.

S tragedijom od 12. marta 2003, proces suočenja sa prošlošću dobija na značaju. Danas je sigurno da su zvaničnici države ozbiljno pristupili ovom društvenom i državnom pitanju, neposredni izvršioci atentata bi bili, ako ne u zatvoru, onda barem ražalovani i lišeni svake mogućnosti da tako tragično utiču na sudbinu države. Ali još jedna prilika za konačan obračun sa prošlošću posle ubistva predsednika vlade je otišla u nepovrat. Umesto da dođe do najšire nacionalne akcije, u kojoj bi se pored sredstava sile postavile institucionalne osnove za jednu duboku raspravu o uzrocima ove nacionalne tragedije i suočavanja sa teškom prošlošću, nova vlada se odlučila za pokušaje diskreditacije i hapšenja političkih protivnika. Tek su policijske istrage i svedočenja pred sudovima potvrdila ono čega je gotovo svaki građanin Srbije bio svestan: o dubokoj isprepletanosti ratnih zločina, kriminala i biznisa. Ali isključivo oslanjanje na delovanje policije i beskrajna suđenja se pokazalo kao nedovoljno i daleko od bilo kakve smislene strategije nacionalnog suočavanja sa počinjenim zločinima i prevazilaženju njihovih posledica u sadašnjem trenutku.

Od tada je predaja dostupnih optuženih i dokaznog materijala Haškom tribunalu gotovo jedino značajno što je na polju suočavanja učinjeno. Ovo bi, međutim, bilo suviše isticati da je Srbija sposobna sama da se suoči sa prošlošću. Nije, međutim, sve tako tmurno jer potrebno je preduzeti hitne mere kako bi se ovaj proces doveo do kraja. Najpre je potrebno zaštititi postignuto. Pretnje i neodgovorne izjave političara su do sada pravile najviše poteškoća istražnim organima i sudijama koji se bave ratnim zločinima i organizovanim kriminalom. Strogo kažnjavanje ovakvih ispada i stvaranje uslova za pravovremeno reagovanje organa gonjenja i pravosuđa najvećim delom uklanja ovu prepreku.

Osim zakonskih mera, potrebno je podsticati javne rasprave o zločinima koji su činjeni. Naravno, ove javne rasprave je potrebno staviti u jedan širi okvir, kao osnov ozbiljnog istraživanja stručnjaka iz raznih oblasti čiji bi rezultati bili predstavljeni javnosti kao početak istinskog suočavanja sa prošlošću. Da bi se ovo postiglo neophodna je bliža saradnja vlasti, stranka, nevladinih organizacija i javnih glasila što nije, nažalost, do ovog trenutka postignuto. Slučajevi se razmatraju posebno, pri čemu svako

ima neko svoje mišljenje, tako da se iz vida gubi celovitost stradanja u proteklim godinama.

Pored učešća vodećih mislilaca u Srbiji, neophodno je i uključivanje predstavnika verskih zajednica. Smirivanje uzavrelih strasti i sagledavanje tragedije ratovanja u našoj javnosti se među prvima desilo u okvrima vođstva verskih zajednica. Prvi kontakti po pitanju međukonfesionalnog razumevanja su učinjeni još u vreme sukoba na području bivše Jugoslavije, ali se od tada, nažalost, nije daleko odmaklo. Nesuglasice i ukorenjene predrasude još postoje ali međureligijski dijalog kao da utihuje. Država je dužna da reaguje i spreči prekid ovog procesa kako bi predupredila neugodna iznenađenja poput paljenja svetih objekata i izazivanja verske mržnje. Ipak ono što ohrabruje je javno izražen odbojan stav velikih crkava i verskih zajednica u Srbiji prema ekstremistima u sopstvenim redovima. Stoga je podrška države, stranka, nevladinih organizacija i javnosti neophodna kako bi se ovaj proces nastavio, a ne ostao samo na rečima i lepim željama.

Naravno, ni uloga Evrope se ne može zanemariti. Evropa, kao politički, ekonomski i civilizacijski cilj Srbije u ovom trenutku, mora da podstiče svaki pravi korak ka međunacionalnom pomirenju kako u okviru zemlje tako i u zapadnom delu Jugoistočne Evrope, jer suočavanje s prošlošću na teritorijama povezanih zajedničkom tragedijom raspada SFRJ je neraskidivo povezano zajedničkim nasleđem i zajedničkom težnjom ka budućnosti u okvirima Evropske unije. Podsticanje međuzavisnosti i saradnje između novonastalih država ne samo da će doprineti njihovom suočavanju sa prošlošću nego će i učvrstiti njihov put ka Evropi i lakše prilagođavanje na uslove koji ih očekuju kada budu postale punopravne članice velike Zajednice evropskih naroda. To je moguće učiniti samo uz punu podršku Evrope. Ukoliko ne bi izostala onda bi bio i izvesniji odgovor na pitanje: Quo vadis, Serbia?

Bojan Savić

Uvod

Cilj ovog rada je okvirna postulacija i davanje odgovora na pitanja koja, uronjena u jednostrane, emocijama i praktičnopolitičkim svrhama opterećene percepcije, ocrtavaju ontološko jezgro zbunjenosti, podeljenosti i iracionalnog gneva koji postoje u srpskom društvu krajem XX i početkom XXI veka, a u odnosu „balkansku tragediju“ i fantastičan sistem obezglavljenosti koji je za sobom ostavio nebrojene posledice, najzad i bezbroj života svedenih na logičku granicu smisla. Ocenu problema vršićemo shodno trima pitanjima:

- Gde se može zatvoriti lavirint pravne, političke i moralne odgovornosti za ratna dešavanja, socijalne konflikte i netrpeljivosti, koji uporno dezorijentiše srpsko društvo već drugu deceniju i, naravno, ko sve u lavirintu treba da ostane?
- Je li lavirint, ovde, sinonim za kaos ili nužan odraz složenosti problema?
- Može li i treba li iko da pomogne srpskom društvu u suočavanju sa poraznim činjenicama iz bliske istorije, i ako treba i zaista može, ko bi to trebalo biti?

Kriterijum koji disecira ovu presloženu i kontroverznu pojavu i iz koga ishode ova tri pitanja je naizgled utilitaran, dakle nesuštinski i „reda medveđe usluge“ koju srpsko društvo može sebi da učini ako se njime ozbiljno bavi (prosto zato što daje prostora rešenjima koja su uistinu kvazirešenja i pseudoodgovori: „krivi su balkanski i strani političari/nije kriv niko, to je vihor rata“, „dužnost je Evropske unije, SAD... Zapada da nam pomognu da prebrodimo ekonomske probleme, što će dovesti do smirivanja Balkana...“). Kriterijum je činjenje ili situacija koja treba da olakša aktuelnu zbunjenost i konfuziju identiteta u srpskom društvu. U njegovoj pozadini, zapravo, leži jasna vrednost – pro-

duktivno arhiviranje svih mora prošlosti i modernizacija (ne samo tehničko-tehnološka, ona je moguća i bez rešavanja teških pitanja) društva. Jednom kada se stvori kritičan nivo društvene spremnosti da se kopa po nedavnoj prošlosti i o saznatom stvori nekakav konsenzus, kolektivni stav društva u pogledu definicije problema i njegovog rešenja, onda će srpsko društvo biti sposobno da se odlepi sa humanističkog dna i odbaci kolektivnu amneziju kao sredstvo održavanja duhovnog mira.

U tom smislu, ovde ćemo pokušati da pokažemo kako ključna odgovornost za činjenje neophodnih koraka ka modernizaciji društva kroz prihvatanje postojanja i drugih nacionalnih (posve manje slavni) istorija leži na dinamičnom (pomalo i amorfnom) delu društvenog kontinuuma, delu *javno mnjenje – civilno društvo* i, konsekvntno, na individui.

Analiza problema

Ne samo što se javnom mnjenju u Srbiji ne šalje poruka da je krivaca i u „našim“ redovima bilo, da je snaga jednog društva i u moralnoj odgovornosti prema žrtvama da se utvrdi stepen pravne odgovornosti, već se poruka izvrgava u kolektivno samolaganje i laganje sveta: „naravno da niko ‘naš’ nije kriv, to dokazuje i iskrenost ‘našeg’ otpora, ali, ipak, zarad budućnosti naše zemlje, moramo neke pojedince da izručimo nekakvom sudu, nekima moramo i sami da sudimo...“. Samo nepoštovanje krivičnihopravnih mehanizama bi se još nekako i moglo prihvatiti kada bi postojala pravna država i volja da se zakon implementira (mada se ti mehanizmi i ne poštuju zato što ona ne postoji), pružajući nekakvu nadu da će kazneni sistem ipak početi da radi, ali opšta (unutar sistema vlasti) nevoljnost da se procesu ozbiljno pristupi daleko više poražava.

Ono što je, ipak, najozbiljnija tačka ovog problema je odnos javnosti prema vremenski bliskim događajima, zločinima, zločincima i ratu. Tu dolazimo do, čini se, ključnog aktera storije o traganju za istinom i njenoj konstruktivnoj instrumentalizaciji u reformi društva, do javnog mnjenja kao depozitara, kako problema, tako, verovatno, i njegovog rešenja.

Jasno je da srpsko javno mnjenje, kao medijski opremljeno i povezano, za javne poslove zainteresovano srpsko društvo,

ima vrlo izraženu dinamiku produkcije stavova, reakcija na događaje iz stvarnosti i zahteva koji se upućuju prema pravno-političkom sistemu. Ono je, očigledno, oko pitanja ratnog nasleđa i duboko podeljeno, toliko da bismo mogli čak tvrditi da postoje dva javna mnjenja Srbije, vrednosno diversifikovana. No, zašto onda tvrditi da je rešenje ovog konstitutivnog društvenog problema u rukama baš tog javnog mnjenja? Za to postoje bar tri razloga:

- činjenica je da u brzofunkcionišućim, sa zahtevima modernog društva suočenim političkim sistemima, jedna od retkih brana vrtoglavom rastu demokratskog deficita tih sistema jeste upravo javno mnjenje koje svojim reagovanjem, zahtevanjem i sudom kompenzuje opadajuću ulogu parlamentarne kontrole i rast birokratske sve-kontrole;
- javno mnjenje, koristeći kapacitete svog kontinualnog produžetka, civilnog društva (npr. mediji često važna objašnjenja, informacije, čak i „insajderske“, dobijaju od akademskih, univerzitetskih krugova, nevladinih organizacija itd.), te zahvaljujući umrežavanju, raspolaže najvećom relativnom sumom socijalnih resursa, pa i informacija (nešto od toga duguje se sinergetskom efektu);
- javno mnjenje je to koje svojom elastičnošću i dinamičnošću može da zađe u pore političkog sistema (zakonodavstva, vlade, sudstva, legislative, političkih partija, birokratije, političkog ponašanja i kulture), razgrne njegove naslage i započne proces samoreforme.

Nažalost, nedoumice oko toga zahteva li proces „raskopavanja“ nekakvu avangardu (i pogrešno ubeđenje da zahteva, što se reflektuje i u besomučnom i destruktivnom lamentiranju nad gubitkom premijera Đinđića) i neuspevanje da se ta avangarda profiliše i „povede“, inhibiraju akciju civilnog društva (kao forme na suštinskom kontinuumu društvo – *civilno društvo* – *javno mnjenje*) i ukopavaju ga u novu spiralu neefektivnih nedoumica. Očigledno ostaje da odgovornost ne preuzima niko za nas i sa nama, odgovornost preuzima individua (ili osveščena/atomizirana grupa individua) i započinje proces, infektirajući brojne socijalne mreže kao resurs civilnog društva, koje, najzad i konsekvantno, pritiska i javno mnjenje da promeni opšte samoshvatanje Srbije.

To je, čini se, odgovor na svojevrsno prejudicijelno pitanje, ko treba da odgovori na prethodno postavljena tri pitanja, kao principa dolaženja do društvenog konsenzusa? Uz svu moguću ograničenost ponuđenih odgovora, važno je primetiti da se na ova pitanja, s obzirom na težinu problema, treba usuditi odgovoriti.

Premda se malo, na nivou vlasti, čini kako bi se proces finalizirao, obim i domašaj pravno-političke odgovornosti se, makar na nivou suda, barem čini jasnim i na njega smo okvirno odgovorili započinjući analizu problema (fokusravajući oštricu prava na pojedince za koje postoje osnovane sumnje da su počinili ratne zločine, učestvovali u njihovoj pripremi i pomagali ih ili širili govor mržnje). Istina, brojne praktične nedoumice javljaju se kada u svakom pojedinačnom slučaju treba proceniti postoji li pravna i politička odgovornost (upravo u konkretnim slučajevima je ove dve kategorije važno odvojiti i rasplesti iz polusloženičkog odnosa), a pogotovu kada treba oceniti povlači li politička i pravnu odgovornost u datom slučaju (tj. da li je za navedeni oblik političkog ponašanja postojala pravno utvrđena staza odgovornosti) i kako postupati prema ljudima koji su doneli pogrešnu političku odluku ali za nju ne mogu odgovarati krivičnopravno (npr. kolika je Miloševićeva odgovornost za neprihvatanje dokumenta iz Rambujea 1999. godine?). No, na ovom terenu jedino je diskutabilna snaga društva da bude racionalno i proceni posledice koje su po njega imala ovakva činjenja, tj. nečinjenja. I ovde je društvo depozitar svih prava na dodeljivanje moralne i istorijske odgovornosti. No, u pogledu moralne odgovornosti ne treba biti škrt. Pored već poznate, i pomalo izlizane teze, da su za Miloševića *ipak* glasali birači u Srbiji, važno je da svako zapita sebe: jesam li ikada osetio da podržavam eskalaciju ratnih dejstava, ratne ciljeve koji su u moguće agresivni ili, najzad, kakav ratni zločin, zato što sam osetio da podižu moj nacionalni ponos; da li sam ikada imao stav da su srpske žrtve *naše* i da o njima samo treba da brinemo, jer, najzad, svako o svome brine, pa na osnovu toga doneo kakvu odluku od, makar i minimalnog, političkog značaja? Skup umreženih individualnih ili grupnih iskrenih odgovora postepeno će, ma koliko to utopijski izgledalo, menjati stanje društvene svesti, pomerajući i srpsko javno mnjenje ka polu jačeg pritiska na vlast da kazni ili, pak, učestvuje u kažnjavanju krivih.

Lavirint izgleda jako složeno, ali njegova je poenta u postojanju izlaza. Ma koliko da proces zatvaranja kruga odgovornih na sva tri nivoa (političkom, pravnom, moralnom) izgleda mučan i dug, on, naposljetku, nudi nekakav izlaz, stoje i dalje beskrajno bolje od besmislenog vrtenja u krug. Možda ne budu kažnjeni svi, možda nam bude i teško da priznamo svoj deo odgovornosti, možda je svi i ne priznaju, ali dokle god to uradi generičko jezgro demokratije – kritična većina, bolje je nego biti u stalnom stanju šatla koji beži od stvarnosti. Verovatno će istina opteretiti društveno polje, barem kratkoročno, ali će, silom logike, pokrenuti – ona će stvoriti novo društveno stanje, novu činjenicu. No, prethodno je važno istinu prezentirati, kako u medijima, tako i u glavama.

Tu dolazimo i do jedne od nedoumica instrumentalnog značaja: treba li sve ovo da činimo sami, treba li ko da nam pomogne i koliko? Dobro je, prirodno, kada teške stvari radimo uz nečiju podršku, tako ih lakše i uradimo. Dobro je i kada imamo veliku pomoć u tome. Ipak, važno je povući jednu granicu u kvalitetu (premda se ona čini kvantitativnom): svojim teškim problemima se moramo baviti mi. Dakle, korisno je kada neko poslove obavlja sa nama, ali ne umesto nas. Evropa odlično zna koje su vrednosti i, napokon, koristi poštovanja ljudskih prava. I ona je sama učila. S tim u vezi stoji i jedna od „parazitskih“ teza uvreženih u ovom društvu: samo neka nam Evropa, SAD... pomognu ekonomski, pa ćemo tako stabilizovani biti sposobniji i da rešavamo teške probleme identiteta, pronalaženja krivaca i, posledično, pomirenja sa sobom i drugima. Osnova ovog stava je, zapravo, jedna opštija teza: ekonomski stabilnija društva su i nekonfliktna. Pored toga što je ova teza netačna *per se*, jer današnjica pruža obilje suprotnih primera, ona u našem problemskom kontekstu ima i jasnu logičku grešku: identitetske probleme uspešno rešavaju u kulturološkom smislu moderna društva, ne ona bogata (ona će, možda, teže pribeći sukobu, ali je to sasvim druga postavka; npr. stvaranje evropskih zajednica je počelo pomirenjem dojučerašnjih protivnika, predvođenih novim elitama, kada su još bili osiromašeni i ratom opustošeni, a ne kada su kao funkcionalna tržišta koja su već akumulirala novo društveno bogatstvo“ uvideli sve koristi neke prosto ekonomske integracije). Jureći za svim slastima utilitarizma, te-

ško da će naše društvo postupiti drugačije. To ne znači samo da ne smemo praviti konfuziju u pogledu redosleda koraka. Naprotiv, to je suštinski važno u smislu izbora aktera koji preuzima odgovornost. Prebacivanjem sve odgovornosti za našu identitetsku reformu i socijalnu modernizaciju na Zapad (koje, navodno, dolaze kao posledice ekonomskog napretka), mi, zapravo, skidamo sa sebe odgovornost prihvatanja sopstvenih grešaka. Niko nas ne može pomiriti sa sobom samima i drugima ako sami prethodno ne odlučimo da se mirimo na zdravim osnovama istine (drugačiji put je samo guranje istine pod tepih istorije, a ne pomirenje). Ozbiljna društva nemaju luksuz bežanja od odgovornosti. Čini se da su Evropljani to shvatili. Ostaje samo da im se i mi, Balkanci, pridružimo.

Marko Bešlin

Pitanje krivice je nesporno najosetljivije pitanje koje se tiče čoveka. Od malih nogu kao da nam je implementirana ta obaveza da konstantno i svakodnevno izbegavamo osećaj koji nosi krivica. Činimo sve, samo da niko sa nama ne deli ovu vrstu moralne odgovornosti, ili ne daj bože da samostalno učestvujemo u njoj. Nesebično je prosleđujemo nekom drugom jer je tako mnogo bolje i bezbolnije po nas. Ne znam kome možemo da zahvalimo za ovaj „dar“, ali je evidentno da ova osobina krasí veliku većinu populacije u zemlji, a sva je prilika da će krasiti i buduće naraštaje.

Međutim kada govorimo o krivici, ne možemo a da ne spomenemo pitanje koje se sve intenzivnije prožima u javnost. To je pitanje pojedinačne i kolektivne odgovornosti. Srbija je zemlja koja je za proteklu deceniju uspela da ratuje više puta nego neke druge države od svog postanka. Upravo ti ratovi doneli su more krivice različite težine. Bežanje od odgovornosti, kao i poricanje su samo instrumenti za privremeno skrivanje istine. Ratovi su se okončali a vreme naplate dugova je došlo. Dugo i željno smo odlagali baš ovaj vid izravnavanja računa, ali i tome je došao kraj. Bosansko-Hercegovačka federacija je pokrenula proces protiv Srbije, i samim tim jasno stavila do znanja celom svetu da želi da raskrsti sa prošlošću. Takav stav naših suseda mogu da shvatim jedino sa stanovišta želje za utvrđivanjem krivice, ali nikako ne mogu da razumem da žele da okrive celokupnu srpsku naciju za ono što im se dogodilo. Rat je besneo na obe strane, i nikoga nije štedeo. U svakoj zemlji postoje lideri koji se biraju, radi reprezentovanja naroda. Naš izbor za lidera nije bio izbor za put smrti, već utabavanje staze za nastavak života. Naša je jedina greška, što nam interesi nisu zastupani na adekvatan način, od strane onih koji su to trebalo da čine. Suludo bi bilo da jedan narod bira političare i lidere čije su osnovne životne misije ubijanje i uništenje. Politički predstavnici su oni koji u ime stanovništva vode državu, prema tome neshvatljive su reakcije nekih zemalja koje žele da za ulogu krivca nominuju celokupan srpski

narod. Takvo definisanje krivaca je blago rečeno neozbiljno, i predstavljalo bi konačano uništenje jednog naroda. Kažem nepravedno ne zato što bi to automatski podrazumevalo i moju ličnu krivicu kao žitelja Srbije, već zato što bi to podrazumevalo mešanje kolektivne i pojedinačne odgovornosti. Osećaj svoje verske i teritorijalne pripadnosti sa onima koji su bili aktivni učesnici u zločinima, ne sme da mi ni za jedan trenutak stvori osećaj odgovornosti i krivice. Nije moja krivica što sam rođen u zemlji gde obitavaju ljudi koji se terete za zločine. Ako neko fizički nije bio vršilac zlodela, on ne može po bilo kom osnovu biti kriv, a samim tim i osuđen. Tu bih definitivno zauzeo poseban stav prema onima koji su imali komandnu odgovornost. Njihovu stranu nikako ne mogu zastupati. Kap koja bi prelila čašu, bila bi upravo generalizacija krivice i obavezivanje onih još nerođenih na doživotni osećaj odgovornosti. Čaša žuči je punjena u proteklih desetak godina, i nikako ne bi bilo pametno sada je prolivati. Bolje je ostaviti, dok sve u njoj do poslednje kapi vremenom ne ispari. Rešenje može biti procesuiranje pojedinaca, i to po principu hijerarhije odgovornosti i ovlašćenja. Jedino ovakvo rešenje problema može biti prihvatljivo. Niko ne želi da odgovara i da bude smatran krivcem, za ono za šta nije odgovoran. Ne želimo da otplaćujemo dugove pojedinaca, ali se moramo konstantno prisećati naših političkih i izbornih opredeljenja, jer su upravo ona davala ingerencije zločincima. Suočavanje sa ne tako davnom prošlošću i njeno iskreno razmatranje, može služiti kao vodič na putu ka evropskim integracijama. Politika zaborava i de-vize „bilo pa prošlo“, ne sme se prolongirati u ovom slučaju.

Istinu će kao i mnogo puta do sad, svaki čovek drugačije okarakterisati. Uspeće da ubedi sebe na sve moguće načine, da je baš njegovo viđenje stvari ono pravo viđenje. Do konačnih promena u Srbiji još nije došlo. Puno je onih koji sa prezirom gledaju na promene. Moj lični stav je da sam optimista u pogledu koristi koje će nam promene i reformacije doneti. Možda će mi ljudi prebacivati zbog te moje želje i nadanja, ali imam pravo da verujem u bolje sutra. Neću da budem pijun nekog novog poretka, već želim da kao pojedinac samostalno gradim svoju budućnost. Važnost suočavanja sa prošlošću nije bitna samo zbog evropskih integracija, već i zbog postavljanja zdravih temelja jedne nove državne i političke filozofije. Promene i refor-

me u zemlji moramo obavljati prvenstveno samostalno, a tek onda se oslanjati na pomoć sa strane. Naravno pomoć sa strane je uvek dobrodošla, ali nas ona isto tako može prevariti da smo sa svakom novom donacijom sve bliži cilju. Sami smo krivi što smo dospeli tu gde jesmo, i niko nam neće biti bolji saveznik od samih nas. Poznata narodna izreka „najpre da počistimo ispred svoje kuće, a tek posle kod drugih“, mogla bi se primeniti u ovom slučaju. Neka svaki pojedinac preispita samog sebe, a tek onda neka sebi priušti slobodu da komentariše druge. Pitanje promena je dug i složen proces, i nemoguće je da se završi preko noći. Bitno je da nada za bolje sutra ostane prisutna kod što većeg broja ljudi, kako bismo što odlučnije i revnosnije grabili ka Evropi. Promene moraju nastati, a svaki pojedinac bi trebalo shodno svojim mogućnostima da aktivno učestvuje u tom procesu. Greške se ne smeju ponavljati, bar ne one koje sa sobom nose gubitak ljudskih života. Konstanto podsećanje na sve naše ratove koji su vođeni u protekloj deceniji, može biti i te kako kvalitetna preventiva za otklanjanje potencijalnih grešaka. Društvo koje bi bilo pod takvom vrstom psihičkog pritiska, ima šanse za budućnost. Poslednja slamka spasa pred ponorom zvanim izolacija nam je pružena, vreme će pokazati da li smo je iskoristili na pravi način.

Jelena Jorgačević

O krivici, istini i promeni u Srbiji

Često sam u opasnosti da pomislim da je Niče bio u pravu govoreći da ne postoje istine već samo perspektive. I kada slušam jedne koji sa nenadmašnom ubeđenošću govore o nečemu, a potom druge koji sa jednakom strašću i uverenjem tvrde upravo suprotno, mogu samo da se, uz odobravanje, nasmešim njegovoj tvrdnji. Ali postoji nešto što se ne da izbrisati, reinterpetirati i bestidno okrenuti na svoju stranu.

To nešto su činjenice, brojke, dokazi. Ali ne brojevi, koji svojom hladnoćom oduzimaju ljudskost svodeći čoveka na cifru, svodeći život na statistiku, već ona neopovrgavajuća prošlost koja ne trpi kalkulacije. Turgenjev je predivno primetio da kad jednom priviknemo svoju savest da nešto primi kao „nužno zlo“, to uskoro počinje sve više da nam izgleda kao nužno, a sve manje kao zlo. I valjda od toga moramo da se sačuvamo. Potkupljivanja iskonskog osećaja za moralno. Traženja opravdanja za neoprostivo. Epidemije slepila, baš kao u Saramagovom romanu.

Kad god pričam o ovom našem ratu, kako ga zovu iz milošte, plašim se da ću zazvučati, ili patetično ili da neću uspeti da se oslobodim onih nebrojenih fraza kao: *Moramo prihvatiti krivicu. Moramo biti spremni da se menjamo. Jer to je jedini put.*

I što ih češće čujem sve mi izgledaju neiskrenije, dobijaju vrednost neke bit parole, a gube pravo značenje. Valjda se misli da ako se nešto ponavlja dovoljni broj puta prihvatice se. Inače, postalo je svakidašnje da se nekako i pojam krivice i pokajanja uzima suviše apstraktno, suviše olako. To je proces, a ne moment. To je period postepenog suočavanja. Jer bilo bi potpuno pogrešno, verujem, prihvatiti nešto jer je tako rečeno. Jer je onaj „odgore“ rekao da je jedini put – put promena. Verujem da ako se nešto uzme kao dato, ako se ne prihvati odistinski, onda će se kad-tad, pojaviti sumnja koja će se opet, zahvaljujući nekom dobrom govorniku, nepovratno rasplamsati. Moraju svi ljudi pona-

osob, ne koristim reč narod, suviše me podseća na onu vođenu masu. da shvate da nije u pitanju ničiji hir. Ljubomora. Pakost neke velike sile. Niko nam se ne sveti. To je ono što se ovde stalno događa. Neka ideja, stalno iznova podstrekuta, da nam je Srebrenica nameštena jer nekome nismo bili simpatični.

Stvari nisu cmo-bele. Niti smo mi svi koljači niti mučenici. Ali ljudi sa imenom i prezimenom, Srbi, ubijali su civile. To je činjenica. Bili su izbori i većina stanovništva izabrala je Slobodana Miloševića da ih predstavlja. To je činjenica. Nije on jedini kriv jer jedan čovek, ma koliko moćan bio, ne može sam voditi rat. I to je činjenica. Između dve krajnosti, da smo potpuno nevini i da smo potpuno krivi, ipak postoji Aristotelova zlatna sredina. Kao nacija, skloni smo ekstremima. I od toga moramo da se sačuvamo.

Ne postoji malo zlo. Često čujem prepucavanja o tome koliko je civila ubijeno. Pa, time nečiji greh nije manji. Ljudski životi ne bi smeli da se vagaju. I da je u pitanju jedan jedini nevino ubijen, morali bismo pronaći onog ko je za to kriv i izvesti ga pred sud. Postoji još jedna zamena teza koja mi budi podozrenje. Zašto? Zbog čega saznati šta se desilo? Jer je to uslov za ulazak u Evropsku uniju. I ako nam to postane glavni razlog, misao vodilja, onda nismo odmakli od početka ni korak. Neke stvari moramo da prihvatimo radi sebe, sopstvenog mira. Ništa strašnije od neiskrenog pokajanja.

Sada. kada je Hrvatska jedna od retkih zemalja u koju ulazimo bez vize, koliko mi sve deluje besmisleno. Imam dvedeset godina. Za mene je rat onda značio slanje paketa rođacima u Sarajevo, našminkane vesti i par razgovora odraslih da bismo mogli da tražimo iseljeničku vizu za Novi Zeland. Ali sada. prosto mi je neverovatno da je moguće, da je toliko ljudi ćutaio. Koliko njih se nije usudilo da se suprotstavi? Zar je pokornost tako snažna emocija. I zar je moguće tako lako preobratiti ljude, kao da su lutke s koncima? Mnogo je onih koji snose moralnu odgovornost. I pregršt je opravdanja. Svakakvih. Ali ja, trenutno, ne mogu da se setim nijednog valjanog.

Suviše dugo su se stvari ovde nazivale pogrešnim imenom. Suviše dugo su tri prsta bili sinonim za patriotizam, a zdrav razum samo glas izdajnika. Kažu da je za ispravljanje greške potrebno duplo više vremena nego koliko je trebalo da se ona napravi. Ovde se nešto prihvatilo isuviše brzo, a nešto tako uporno

rovari po našim glavama, da nam ne dâ da udahnemo svež vazduh. Da protrljamo oči. Ili barem, skinemo naočare.

Kamo idemo?

U neko bolje društvo. I sam Kant priznaje da je večni mir samo utopija, ali da to ne znači da k njemu ne treba težiti.

Koliko mi samo izrabljene zvuče reči: tolerancija, prihvatanje razlika, nediskriminacija. A opet koliko nam je njihovo ostvarenje nužno potrebno. Čovek, trska koja misli. Rođen bez svog znanja ili želje. „Bačen“ u Srbiju, Hrvatsku, Kubu, Ameriku. Izgraditi svest o tome da smo svi ljudi. Ne jednaki jer to me suviše podseća na uniformnost, već ravnopravni. To je, mislim, zdravija forma jednakosti.

Graditi društvo u kome se onakve stvari ne smeju ponoviti. Iza sebe imamo snažnu opomenu. Toliko snažnu da nas svaki dan nanovo podseća. Kažu da ako neko pobegne od svoje prošlosti taj, nikada neće moći da zakorači odistinski. Ona će mu se vraćati poput bumeranga i zarivati mu se u kožu kad god pokuša da se pomeri. Neki od nas rade nešto još strašnije. Falsifikuju juče i stvaraju ga po onome što im odgovara. Manipulišu svim i svačim izazivajući kolektivnu amneziju. I daju nam novo juče.

Ono što pokušavam da kažem je da moramo da se pogledamo u oči. Bez izvrdavanja. I ne treba na tuđoj patnji prikupljati političke poene, ma bili oni za ili protiv ovoga što pričam. Jer kada se oseti neiskrenost u glasu, nesigurnost u rečima, sve što se kazalo dobija neku grotesknu formu, nešto nalik laži. Zadržati dobru meru u svemu. Misliti ono što se kaže. A ne treba baš mnogo da se vidi šta se desilo. Tu su one spomenute brojke i činjenice.

Negde sam pročitala da istoriju pišu pobednici. Kad se osvrnem čini mi se da ovu našu istoriju nema ko da napiše. Izgleda da smo svi poraženi. Samim tim što se desilo.

Nadam se, to je jedino što mogu da kažem. I mnogo puta se setim onog Remarkovog junaka koji sedi u muzeju, za vreme Drugog svetskog rata, i ne može da poveruje da ista ona vrsta koja je stvorila takva umetnička dela je ona koja zverski ubija zbog nečijeg imena i prezimena.

I dok ovo pišem titraju mi reči Bernarda Šoa: „Sloboda podrazumeva odgovornost. Zato se većina nas i boji.“ Pa red je, valjda, da prihvatimo teret te, tako opevane slobode.

Dejan Vujanić

O krivici, istini i promeni u Srbiji

O krivici, istini i promeni u Srbiji se danas ne govori u onoj meri u kojoj bi trebalo. Posmatrajući medije i političke stranke gotovo da se uopšte o ovome i ne govori, a i kada se govori stiče se utisak da to što se govori ne misli, i da to što se govori ne radi i ne primenjuje u praksi. Ono što je tu najbolnije je to da bi ova tema morala zauzimati centralno mesto u svakoj ozbiljnijoj društveno-političkoj raspravi u zemlji koja je na putu tranzicije i putu prema Evropskoj uniji.

Osim pukog sagledavanja stanja i kritikovanja istog, što je i najlakše (u)raditi, potrebno je pažnju usmeriti na isturanje ove teme u prvi plan. Zašto? Zato što bez prihvatanja odgovornosti, za stvari za koje svi (u)tvrde da si bezpogovorno odgovorni, prosto nema napredka. Da li će razgovor o krivici, istini i promeni u Srbiji nama kao građanima pomoći? To zasigurno ne znamo, ali znamo da nam izbegavanje te teme, pored toga što to nije ni malo ljudski, sigurno ne koristi i neće koristiti. Pitanje koje se dalje postavlja je sledeće: Kome je u (bilo kakvom) interesu da se o krivici, istini i promeni u Srbiji ne govori, kome to smeta i kome to šteti? Moj odgovor je jednostavan. To nije u interesu, smeta i šteti upravo onima koji tu krivicu treba da „nose“ na svojim leđima, koji prihvatanjem te krivice treba da daju doprinos istini i koji tim humanističkim činom treba da dovedu do, nama svima potrebne promene. Isti ti koji su najviše odgovorni kriju se iza nas kao kolektiviteta i time nas kao narod i kao državu guraju i dalje u provaliju. Ostali građani koji sa krivicom nemaju nikakve posredne veze su takođe odgovorni. Odgovorni su zato što o tome ne razmišljaju, zato što okreću glavu, odgovorni su zato što se ponašaju kao da ne žive u ovoj državi, a sa takvim ponašanjem možda neće ni živeti u ovoj državi, ali ne zato što će odavde otići, nego zato što će takvim ponašanjem državu potpuno uništiti. Možda zvuči pretenciozno ali mi smo država, i mi o njoj

treba da brinemo, i da se o njoj (tj. našoj) budućnosti staramo. To definitivno ne radimo ako ne ustanovimo ko je i za šta kriv, šta je i kakva je istina, na kojoj strani nam je budućnost i ko treba i može sa nama da gradi tu budućnost.

Da krenemo od onog što definitivno znamo. Znamo gde nam je budućnost. Budućnost Srbije je u Evropskoj uniji, i što se toga tiče tu ne treba da bude nikakvih manipulacija. Budućnost nam je u Evropskoj uniji ne zato što su tamo uslovi za život bolji nego ovde, već zato što tamo postoje pravila, norme i vrednosti koje su nama potrebne i bez kojih ne možemo da napredujemo. Pravila, norme i vrednosti koje je ovo društvo nekada u manjoj meri imalo a tokom proteklih godina rata i sankcija potpuno ih uništilo, izgubilo i zaboravilo. Ali da bi došli do te budućnosti moramo se uvatiti u koštac sa sadašnjim problemima, od kojih su neki novi, poput kapitalizma, demokratije, ali ima tu i starih problema kao što su Kosovo, odnosi sa susedima, ustavno određenje Srbije, primena zakona itd. Ono što takođe moramo uraditi jeste da ne ponavljamo greške prošlih generacija zbog kojih je po mom mišljenju Srbija danas mala, siromašna, nepismena zemlja u 21. veku, koja ne može da (o)drži korak sa svetom. Zbog tih generacija i dalje većina ljudi u Srbiji smatra da je zločin u stvari herojski čin, da je populizam legitimna politička opcija, da je Evropska unija kradljivac identiteta, da su međunarodne institucije ohole inkvizicije i slično. Sa ovakvim stavovima se može dogoditi samo određena promena, a to je promena na gore. To je promena kakva nas je zadesila devedesetih godina prošlog veka. Počeci devedesetih su danas propuštena šansa. Tada smo imali bolju priliku da uradimo ovo što treba da radimo danas. Tada smo imali priliku da prihvatimo razne, ali u velikoj meri manje krivice i istine, da odredimo put Srbije, put u Evropu, put i red i institucije, ali na žalost znamo šta se dogodilo. Zato je na današnjoj Srbiji još veća odgovornost jer mora da se temeljno obračuna sa svojom mračnom prošlošću i da se bukvalno sudari sa istorijom. Ako do toga uskoro ne dođe bojim se da će u budućnosti Srbiji ponestati ljudi koji će uopšte i razmišljati o istini, krivici i promeni.

Ono što takođe smatram da je važno jeste da su Srbiji potrebni pozitivni i zdravi stavovi ali ne zato što to neko želi da čuje već zato što jedino takvi stavovi vode prema promeni na bo-

lje. Samo pozitivnim radom i željom za nekom budućnošću ta budućnost će nam i doći.

Iako većina problema koji nas očekuju su iz naše prošlosti i veoma su teški za definisanje, mi se u njima ne smemo dugo zadržavati. Suočavanje sa istinom i problemima po mom mišljenju ne bi trebalo da bude dugotrajan proces. Suočavanje sa istinom je trenutak u kome se ta istina prihvata, trenutak u kome se sagledavaju stvari onakve kakve jesu i trenutak u kojem se kreće dalje. Našu istinu, istoriju i krivicu treba prihvatiti bez obzira kakva je. Ona je naša i od toga ne treba nikako bežati. To su stvari koje se ne mogu menjati i zarad prave budućnosti se ne smeju menjati. Primer tog ignorisanja i neprihvatanja istorije i istine je naš ceo dvadeseti vek. I šta nam je to donelo? Da nam se ponavljaju stvari koje uporno od istorije skrivamo.

Ima jedna rečenica koja je za Srbiju i njene građane vrlo važna. „Ne može se Srbija promeniti a da mi ostanemo isti.“ Ja razumem da to znači da će se Srbija promeniti samo ako se mi promenimo. Ako kao građani shvatimo da i mi nosimo odgovornosti ove države iako nismo na državičkim funkcijama. Mada je bitno da oni na vrhu državne piramide uvide da od njihovog opštenja prema državi zavisi u velikoj meri i naš odnos prema istoj. Kada ljudi na čelu kolone krenu da se menjaju taj lanac promena će doći i do onoga koji je na kraju te kolone. To znači da prvi koji treba da prihvate odgovornost, krivicu i istinu jesu organi vlasti, pa posle njih i svi građani, i time se taj krug završava i onda možemo zajedno da idemo u budućnost.

Ivana Karamarković

Bez raščišćavanja u sudstvu, ništa nam ne vredi što ćemo mi, i na strani policije, i na strani građanstva, a i na strani vlade, pojačati aktivnosti, jer sud je taj koji na kraju odlučuje, kao i u svakoj zemlji.

Zoran Đinđić

Cilj ovog rada je ukazivanje na neophodnost borbe protiv korupcije u srpskom društvu i neophodnost funkcionisanja policije i pravosuđa. Pre nego što uopšte krenemo da se bavimo pojmom „istina“ u sferama srpskog društva (koji bih u ovom kontekstu najradije izjednačila sa pojmom „odgovornost“) – moramo da utvrdimo krivicu.

Problemi sa kojima je Srbija suočena na početku okasnele i mučne tranzicije su veliki, mnogobrojni, višeslojni i međusobno tesno povezani: negativna transformacija srpskog društva u proteklih petnaest godina, zloupotreba najvažnijih institucija ove zemlje: zloupotreba policije i pravosuđa, propalost i osionost tih institucija, korupcija, nelegalna ekonomija, organizovani kriminal, nepristojnost medijske sfere srpskog društva i radikalno nacionalističke političke struje koje opstruiraju pozitivne promene i približavanje Evropskoj uniji.

Iza patetičnog termina „kolektivna krivica“ vrlo često se krije izbegavanje odgovornosti. Jedino jasan obračun sa prošlošću i krivično gonjenje lica koja snose političku, pravnu i moralnu odgovornost za dešavanja u Srbiji u poslednjih petnaest godina može normalizovati srpsko društvo. Nema smisla izvinjavati se Srebrenici. Srebrenici ne treba izvinjenje već nadležnost i ažurnost srpskog pravosuđa kao dokaz da se zločin

ne ignoriše i ne zaboravlja – zločin se kažnjava u skladu sa zakonskim propisima. Ali kako?

Državnu strukturu čine nefunkcionalne i uglavnom korumpirane institucije, policija zloupotrebljava ovlašćenja i svojim ne reagovanjem ohrabruje bezakonje, državni organi ne sankcionišu kršenje ljudskih prava, pravosuđe je sporo, zakoni se ne sprovode, društvena slojevitost je prestala da postoji. Srbija se deli na nekolicinu bogatih i armiju siromašnih. Poremećene skale vrednosti efektivno ubijaju samoinicijativu građana i ne pružaju im razloge za razvitak osećaja za opšti interes. Građani su nemoćni. Srbija upada u zamku radikalno nacionalističkih političkih struja delom i zbog tendencije da zločine koji su se vršili nad njenim građanima pod režimom Slobodana Miloševića (koji ideološki još uvek živi), u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije i u ime demokratije pod NATO bombama koje su bile protivne međunarodnim zakonima i pravilima Ujedinjenih nacija (kada su građani na svojoj koži okusili nesrazmernost humanitarnog prava i političke prakse) kompenzuje negiranjem zločina koji su izvršeni u ime građana Srbije od strane građana Srbije, i to po principu „oko za oko, zub za zub“. U uslovima Miloševićeve vlasti proizveden je i selektivno korišćen u svrhu učvršćivanja unutrašnje okupacije posttotalitarni nacionalizam. Delovanje kriminalaca i ratnih profitera u ime nacije i vere degradiralo je srpsko društvo i marginalizovalo stvarne interese naroda. Odbrana Miloševićeve politike je prouzrokovala katastrofalne posledice, a njena „logika“ još uvek predstavlja sasvim sulude pozicije svojih primitivnih interesa kao nacionalni i istorijski interes Srbije. Slavljenje kriminalaca i ratnih profitera i njihovo uzdizanje u narodne heroje od strane radikalno nacionalističkih političkih struja može da se pripíše nedostatku demokratije – Miloševićev režim je godinama koristio kontrolisanje sredstava informisanja, vrlo slobodnu interpretaciju istorijskih činjenica, jednostrano projektovanje, selektivnu upotrebu kao i potpuno prikrivanje činjenica i monumentalnu sliku o nevinosti nacije prošaranu teorijama zavere i prožetu rečnikom mržnje. Ovo su bili instrumenti za sputavanje građana, njihovo obespravljivanje i istrebljivanje građanskih vrednosti. Psihološko slepilo mase je nastalo kombinacijom manipulisanja vlasti ideološkim pritiskom i materijalnom prinudom. Bio je to sigurni put u mentalnu zaostalost. At-

mosfera u Srbiji je i dalje apatična i prožeta neznanjem, nedostatkom etike i kritičke misli. Kako koncept civilnog društva prevesti na srpski?

Neposredno posle 05. 10. 2000. godine započela je reforma pravosuđa, na početku 2002. godine doneti su novi zakoni o pravosuđu koje je Ustavni sud blokirao jula iste godine. Premijer Zoran Đinđić je ubijen neposredno uoči konstitutivnog sastanka novog Saveta za borbu protiv korupcije. Ubice Zorana Đinđića još nisu osuđene, a u Srbiji još uvek nema mnogo pomaka u borbi protiv korupcije. Ipak, ne treba izgubiti iz vida da se borba protiv korupcije odvija na više frontova i da se ne smemo zavaravati optimističkim stavom da ona u Srbiji neće dugo trajati. Na ovom mestu želim da ukažem na značaj podržavanja delovanja Saveta za borbu protiv korupcije, značaj primene Zakona o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, značaj primene Zakona o finansiranju političkih stranaka i značaj projekata koji imaju za cilj informisanje i obrazovanje građana o mogućnostima koje im ovi zakoni pružaju.

Vladin nedavni predlog za reformu pravosuđa i strategija vlade za ostvarivanje nezavisne politike u pravosuđu do 2011. godine izazvali su oštre kritike od strane Udruženja sudija Srbije. Koreni nesporazuma oko pravosuđa se svode na nedostatak političke volje vlasti da rasture mehanizme koji im mogu biti od koristi. Zašto se zakoni ne primenjuju? Na primer, postavlja se pitanje zašto je zaboravljen postojeći Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, poznatiji kao zakon o lustraciji koji je mogao da dovede do smenjivanja velikog broja sudija koji su bili umešani u nameštanje izbora i unapred odlučena suđenja koja je vodio Miloševićev režim? Kao rezultat tog zakona formirana je komisija za lustraciju koja je prestala sa radom pre nego što je ijedan predmet obrađen do kraja. Zašto čišćenje institucija vlasti i javnih službi od predstavnika prošle, sadašnje i buduće vlasti sklonih kršenju ljudskih prava ne nailazi na podršku vlasti? Odgovor na ovo pitanje je jednostavan i očigledan: zato što bi lustraciji bili podložni premijer, guverner Narodne banke, predsednik Republike, narodni poslanici, funkcioneri, direktori javnih ustanova, direktori preduzeća, članovi vlade...

Obezbeđivanje kontinuiteta u procesu reformisanja pravosuđa je neminovno. Predstavnicima vlasti se ne bi smele pružiti

mogućnosti da utiču na tužilaštva i sudije u procesima. Tužiocima treba obezbediti suštinsku nezavisnost i otepljivanje od kontrole izvršne grane vlasti. Donošenje i sprovođenje novog zakona o policiji, kao i dalekosežna i obuhvatna reforma srpskog pravosuđa su preduslovi za promenu Srbije. Smatram da bi se realizacijom zakona o lustraciji mogla pravno zaokružiti srpska prošlost koja je opterećena velikim zabludama, paranoidnom politikom i teškim kršenjem ljudskih prava. Javnost mora da se pozove na odgovornost za zločine i na utvrđivanje istine.

Krivicu i istinu utvrđuju nadležni sudovi. Iz toga zaključujem da pravosudni sistem ubrzo mora postati efikasan i kompetentan ako želimo da se približimo realnim uslovima za pozitivne promene u Srbiji.

U suprotnom će budućnost Srbije biti izolacija, degradacija i nihilizam.

Maja Perović

Život u državnoj zajednici se počeo raspadati početkom devedesetih. Izbio je rat u BiH, a još ranije, negde krajem osamdesetih, povremno je dolazilo do sukoba na Kosovu. Rat u BiH se završio, ostavljajući za sobom neopisivu gorčinu, prezir, mržnju, žalost i pokajanje. Sukobi su naterali mnoge da napuste svoje domove, dok je veliki broj Srba, Hrvata, Bosanaca, Albanaca, Muslimana ubijeno. Istina je da smo dugo uspevali da živimo zajedno, gradeći svoj prosperitet i bolju budućnost. Šta se dogodilo, čini se da niko zaista ne zna. Onih koji bi voleli da saznaju, veliki je broj, posebno mladih, koji nikada nisu direktno učestvovali u bilo kojim sukobima. Da li će se ikada čuti odgovori na sve češće postavljana pitanja? Dans nas očekuje čitav splet mukotrpnih koraka, dok stremimo pokajanju i eventualnom pomirenju.

(Problem 1) I ko je kriv? Postoji veliki problem koji se odnosi na krivicu i njenu dimenziju pripadnosti. Da li je opravdano postojanje kolektivne ili pojedinačne krivice? Sigurno da se javljao osećaj kolektivne krivice, jer se u samom procesu pomirenja ne ide postepeno. Do istine neće biti lako doći, jer je sve što je dovelo do sukoba na ovim našim prostorima još na sceni u punoj snazi. U Francuskoj se 50 godina nije otvaralo pitanje francuskog oportunizma, a ni u pobeđenoj, potučenoj, razorenoj, okupiranoj Nemačkoj to sa denacifikacijom nije išlo ni brzo ni lako: tek se posle 1968. masovnije suočavalo sa fašističkom prošlošću. **(Rešenje 1)** Presija je tu dok sukobi još uvek traju, zato treba početi od rane koja je najviše zarasla. Stoga, po mom mišljenju, još uvek ne možemo govoriti o pomirenju vezanim za dešavanja na Kosovu, ali o istini i krivici tokom rata u BiH, zasigurno možemo.

(Rešenje2) Ono što određuje krivicu jeste odgovornost i moguće pokajanje. Utvrditi ova dva pojma sa stanovišta postojanja, i povezati ih sa konkretnim imenima i prezimenima, bi definitivno predstavljao prvi korak ka pomirenju. **(Problem 2)** Zato

su javnost i državne institucije duboko podeljene po pitanju utvrđivanja pojedinačne odgovornosti Srba u dešavajima na Kosovu i u BiH. Takva podeljenost se ogleda u grupama koje su za, i grupacijama koje su protiv saradnje sa Haškim tribunalom. S druge strane, postoji veoma vidljiva podela pri proglašavanju ljudi zločincima ili herojima, koja naravno, nikome ne koristi već predstavlja kamen spoticanja.

(Problem 3) Istina je da sva rešenja vezana za pomirenje i budućnost, ne samo Srbije već i čitavog regiona, treba početi inicijativom državnih organa. Očigledno je da takva inicijativa kod nas ne postoji. Može se samo naći u fragmentima među pripadnicima određenih stranaka, ali čak ni njihova složnost i odlučnost nije dovoljno jaka da se bori protiv suprotnih interesa. Zapravo, nema političke volje za kazivanjem istine, jer su svi naporu u tom smeru izgledali iznuđeno. **(Rešenje 3)** Formiranje Komisije za istinu u vreme kada je Koštunica bio predsednik, predstavljalo je sam početak. Međutim, da bi takva Komisija uspešno radila, neophodno je da postoji saglasnost najvažnijih društvenih aktera o ciljevima rada te komisije. A takvog konsenzusa nema, ako ne postoji zajednički motiv za suočavanjem sa, najčešće, veoma neprijatnom istinom. I već posle par godina, postalo je sasvim jasno da ta komisija ne obavlja svoju funkciju – formiranje mosta između priznanja i istine, s jedne strane i krivice i pomirenja, s druge. Postoji mogućnost da se formira nova Komisija za istinu, koja bi ovog puta imala ozbiljnu podršku svih relevantnih društvenih partija i donekle stabilizovanih državnih institucija.

(Problem 4) Na koji način treba pogledati istinu u oči, kada postoji ogromna podeljenost u okviru samih državnih zvaničnika. Takvo stanje, *de facto* izaziva kolebanja u okviru javnosti i samih medija, koji postaju preokupirani spletkama, aferama i međusobnim tužakanjima, jureći za aktuelnom vešću, a ne istinom. **(Rešenje 4)** Mediji su oni, koji bi trebalo u najtesnijoj vezi saradivati sa vlašću, i stvarati još jedan most sa širokim narodnim masama. Mediji, posebno televizijske stanice, treba edukovati narod Srbije u pogledu prihvatanja istine. Oni su ti koji bi trebalo da probude želju za saznanjem i razotkrivanjem vela tajni. Javno razmatranje je nezamenljiv instrument za uklanjanje ili ograničavanje „nevidljive moći“, koja je karakterisala autoritarno srpsko društvo. Naime, kršenja ljudskih prava i sloboda u pret-

hodnom periodu bila su, kao i u svim sličnim slučajevima, pravdana tzv. državnim razlozima i činjena su u tajnosti kad god je to bilo moguće. Međutim, kako je još Kant tvrdio: „Svi postupci koji se dotiču prava drugih ljudi su nepravični, ako se njihova mak-sima ne slaže sa publicitetom.“

(Problem 5) Pored države i medija, aktivno učešće trebalo bi da uzmu i nevladine organizacije. Sve mi se čini da one nisu dovoljno efikasne u svom radu jer ne stimulišu populaciju, već samo šačicu, često slabo uticajnih ljudi. Ne kažem da njihov rad nije cenjen, već je neefikasno usmeren samo na mlade ljude, njihovim angažovanjem u radionicama i seminarima. **(Rešenje 5)** Ono što bi NVO trebalo da uključi u svoj spektar delatnosti je lobiranje, i to veoma intenzivno lobiranje na državni vrh. NVO bi trebalo da budu „treća strana“ ili „nevidljiva ruka“ u obaranju prve domine. Ali i pre same njihove akcije, mi moramo uspostaviti pravne okvire koji bi nam dali mogućnost stvaranja dobro organizovane države.

(Problem 6) Definitivno postoji problem u nerazlikovanju dozvoljenog od nedozvoljenog, pa čak i u okviru zakonodavnih i izvršnih organa srpske vlasti. Ovakvo stanje predstavlja još jednu prepreku, stvarajući nemogućnost za odabir odgovarajućih metoda i procedura delovanja ka pomirenju. Sukobljavanje nižih i viših zakonodavnih akata, s jedne strane i poremećaj vrednosti i morala s druge, stvaraju takvu situaciju. **(Rešenje 6)** Ono što nam je potrebno je adekvatna promena u okviru zakona i edukacija ljudi. Edukacija bi se ogledala u pokušaju da promeni subjektivno viđenje situacije, kao i perspektivu koja je u osnovi crno-bela: potrebno je mnogo raditi i na poboljšanju komunikacije. Svako ko imalo pridaje značaj načinu međusobnog obraćanja javnih zvaničnika, može primetiti odsustvo bilo kakvog smisla za dijalog sa neistomišljenikom.

I kako treba kreirati pravi put od priznavanja istine, kažnjavanja krivaca, pokajanja i međusobnog pomirenja? Sigurno da je veoma bitno postojanje kolektivnog pamćenja, a ne kolektivne krivice radi moralne obnove čitavog društva. Samo kolektivno pamćenje, zajedničko sećanje, omogućava kako oproštaj, tako i njegovu suštinsku pretpostavku, iskreno pokajanje, koje štiti demokratiju protiv dalje zloupotrebe vlasti. Ljudima treba otrežnjenje istinom ma koliko ona surova bila. Surova jeste, jer

su tu uvek tajne, predrasude, sukobljavnja na najvišim delovima vlasti. Potrebno je preći sledeće korake ka pomirenju:

- Sve korake sprovesti postepeno, bez jakih presija od strane međunarodne zajednice.
- Treba definisati odgovornost za zločine na individualnom nivou i kazniti krivce.
- Sama inicijativa u kretanju ka pomirenju treba biti u okviru državnih organa.
- Komisija za pomirenje bi trebalo da kreira most između priznanja i istine, s jedne strane i krivice i pomirenja s druge.
- Preko medija povezati akcije države sa širokim narodnim masama. Mediji bi trebalo da igraju važnu ulogu u otkrivanju vela tajni i otrežnjenju nacije.
- Neophodna je visoka politička i pravna stabilnost države za sprovođenje bilo kakvih mera. Stoga treba obezbediti i odgovarajući pravni okvir i međusobnu saradnju svih činilaca u političkom životu Srbije.
- Sprovoditi intenzivnu edukaciju državnih zvaničnika radi prevazilaženja netolerancije, egocentrizma, predrasuda i necivilizovane komunikacije.
- Veće angažovanje NVO i njihov uticaj na sam vrh države.

Aleksej Kišjuhas

Uvod

„(Trebalo da) upoznamo ispraznost našega patriotizma, neprirodnost našeg državnog uređenja i da sakrijemo svoje lice od stida. Jer, stid je neka vrsta gnjeva koji je okrenut u sebe. I kada bi se cijela nacija zaista stidela, onda bi ona bila lav koji se povlači pre skoka. (...) Vi me gledate smiješeći se i pitate, što je s tim postignuto? A ja odgovaram: stid je već revolucija“ – (Karl Marks, *Pismo Rugeu* iz 1843. godine).

„Nije prvo pitanje, hoćemo li u Evropu, hoćemo li ekonomske reforme, veći standard, sve je to pod „be“. Prvo i osnovno pitanje, uslov svih uslova, je prihvatanje jednog opšteg konsenzusa o tome da shvatimo šta je rađeno u ime Srbije, šta je rađeno u ime srpskog naroda. (...) Bez priznanja šta su Srbi radili, bez jedne javne kampanje o tome šta se dešavalo na prostorima bivše Jugoslavije, teško je uopšte govoriti da Srbija može da postane civilizovana, normalna – da uđe u društvo evropskih naroda“ (Petar Luković, *Nezavisna svetlost* br. 350, jun 2002).

Uprkos „domaćoj“ populističko-političkoj priči o „neverovatnim/neiskorišćenim potencijalima“ ove zemlje, ali i realnoj želji zemalja Evropske unije spram poboljšanja političke i ekonomske situacije u zemlji – svedoci smo činjenice prema kojoj se srpsko društvo nalazi na samom kraju „liste uspešnosti“ onih društava koji su započeli sa procesom tranzicije. Uz puno poštovanje spram činjenica prema kojima je u srpskom društvu taj proces počeo najkasnije, kao i značajnih unutrašnjih potresa (prvenstveno misleći na atentat na premijera Srbije) – čini se kako te činjenice jednostavno nisu dovoljne za razumevanje takve „poslednje“ pozicije srpskog društva.

Osnovni problem pred kojim se nalazi srpsko društvo danas jeste pokušaj uspešnog završetka temeljnih društvenih promena nazvanih *tranzicija*, kao i pronalazak teorijskog modela kojim bi se taj proces uspešno, efikasno i brzo okončao. Rešenje ovog pro-

blema bio bi upravo diskurs o istini i (sopstvenoj) krivici u kontekstu društvenih promena, i to jeste diskurs koji, sa svime što će pokrenuti, te promene može učiniti temeljnijim i suštinskim i time približiti srpsko društvo jednom kvalitetnijem i bezbednijem mestu za život. Ovo je teza koja se ovim radom želi dokazati.

Takođe, svesni izvesne redukcije, i koristeći se pomalo re-trohegelijansko-marksističkom dihotomijom, nećemo se bazirati na tzv. *materijalne*, vidljive determinante (poraznog) stanja srpskog društva (razorenost institucija, infrastruktura, fizička razorenost mnogobrojnih fabričkih postrojenja, tehnološka zaostalost, gubitak ranijih tržišta, broj od preko milion nezaposlenih radnika i sl). Ovde ćemo insistirati na onom *idejnom*, vrednosnom stanju u današnjem srpskom društvu, pošto će nam ono poslužiti za formulaciju *novog idejnog okvira i sistema vrednosti* kao, uvereni smo, mogućeg modela napredovanja na spomenutoj „listi tranzicione uspešnosti“ i otuda rešenja problema koje društvene promene sa sobom nose.

Aktuelno idejno stanje

Reč je o situaciji koja je dobro opisana čuvenom sentencom o (srpskoj) želji za promenama 2000. godine ne *zbog ideje vođenja ratova, već zbog poraza u njima*. Ta vešto skrojena sentenca zapravo govori kako je, u sferi idejnog, došlo do veoma malo tranzicionog u odnosu na period ratne histerije početkom devedesetih.

Reč je o idejama otvorene podrške pojedincima optuženim za ratne zločine, o medijima koji su preplavljeni kvazi-istorijskim programima u funkciji promocije nacionalnih ideja i opravdavanja ili ublažavanja nedavnih zločina, o ekspanziji nacionalističkih incidenata i grafita u etnički mešovitim sredinama, o konstantnim napadima na crkve manjih verskih zajednica, o pojavljivanju nekolicine nacionalističkih pokreta neskriveno fašističke ideologije, izrazitoj popularnosti pseudonaučnih programa i literature o tajnim društvima i zaverama usmerenim spram ove zemlje, o narodnoj, ali i rok-muzici koja je u jasnoj funkciji promovisanja konzervativnih ideja, o premlaćivanju seksualno različitih itd.

Svi ovi pojedinačni primeri ne predstavljaju incidentne pojave, već društvenu stvarnost Srbije u tranziciji odnosno *vodeću*

idejnu matricu, *vodeći* sistem vrednosti koji spomenute pojave ne sankcioniše, već omogućava i perpetuirati¹. Reč je o dubinskoj i konzervativnoj uronjenosti u koordinate nacije, crkve i države na gotovo jednakom nivou kao što je to bilo u pred-tranzicionoj Srbiji. To je momenat u kome vidimo srž problema.

Zvanična *tranziciona* politika gotovo da nije učinila ništa na promeni/tranziciji ove *idejne* paradigme. Kao ilustraciju bismo naveli odnos prema instituciji Haškog tribunala koji je simbol odnosa prema nacionalistički obojenom zločinu, odnosno prema idejama pred-tranzicione Srbije. Naime, posebno indikativni element jesu *razlozi* opravda(va)nja saradnje sa spomenutim sudom od strane *tranzicionih* snaga. Ti *razlozi* ne dolaze iz sfere idejnog raskida sa prošlošću – već su čisto materijalne prirode. Reč je o donacijama i inostranim kreditima koji (ne)će biti zaustavljeni o dugovima koji (ne)će biti otpisani i sl Hag je i u javnom govoru političara demokratske i tranzicione Srbije (tzv. „druge“ Srbije) „omča oko vrata“, „gorka pilula koja se mora progutati“, i sl, a ne stvarni *idejni* raskid i diskontinuitet sa pojedincima i politikom za koje se vezuju optužbe za ratni zločin. Tranzicija u sferi idejnog se, jednostavno, ne dešava, a mišljenja smo kako je to važan aspekt diskursa o mogućnostima tranzicije uopšte. Do te tranzicije može doći samo saznavanjem istine o dešavanjima devedesetih, jasne svesti o krivici koja, kao aktivistička snaga, a ne slabost – može kreirati diskontinualno novi sistem vrednosti.

Novi sistem vrednosti kao model rešenja

Izvestan broj termina i fraza u javnom govoru tranzicione Srbije imaju karakter težnje za promenom idejne paradigme, sistema vrednosti. Neki od njih su: „suočavanje sa prošlošću“, „denacifikacija“, „katarza“ i sl.² Taj diskurs u sadašnjem srpskom društvu, onda kada je zaista u sferi idejnog diskontinuiteta (a ne usko-materijalističkih interesa u vidu finansijske inostrane do-

1) O karakteristikama tzv. „srpskog političkog etnomita“, odnosno o konzervativnoj, tribalističko-mitološkoj i nadasve još uvek važećoj idejnoj matrici upravo i fantastično sročenoj u formu mita – opširnije u: Ivan Čolović, *Politika Simbola*, XX vek, Beograd 2000, str 14-16.

2) Sa ovim pojmovima iz javnog govora ne treba brkati pojam tzv. „šestog oktobra“ koji simboliše diskontinuitet sa *materijalnim*, u smislu oduzimanja dobara i uticaja onima koji su ih nelegalno stekli, ali ne i diskontinuitet sa idejnom, konzervativnom politikom tih pojedinaca.

nacije) izaziva kolektivne osude najšire javnosti i najširih političkih subjekata. Međutim, upravo u toj sferi oštrog i dubinskog diskontinuiteta sa vladajućim *idejnim* okvirima i sistemom vrednosti opisanim nešto ranije – treba tražiti šansu za uspešnu tranziciju srpskog društva i stvarnu društvenu promenu.

Zapravo, reč je o radikalnom „razočaravanju“ u ideju vanvremenskog/vanprostornog značaja sopstvene nacije, države i crkve koje je postalo većinska idejna matrica početkom devedesetih i koje traje i danas. Reč je i o *rašćaravanju* ideje konstantne ugroženosti srpske nacije-države-crkve od konglomerata tzv. unutrašnjih neprijatelja (verskih sekti, masona, homoseksualaca...), suseda ili onog što se kolokvijalno naziva „Novim svetским poretkom“. Dakle, reč je o dubinskom i sveobuhvatnom ukidanju uljuljkujućeg sna o sopstvenom „nebeskom“ poretku/pozivu i suočavanju sa onim surovim i za-oči-štipajuće realnim. Dakle, te nove vrednosti bi pre svega podrazumevale jasan iskorak iz shvatanja sebe u okvirima kolektivističkih kategorija na spomenutoj liniji nacija-država-crkva kojima je srpsko društvo još uvek „očarano“.

U pitanju je duboko humanistički raskid sa ideologijama nacije i države u cilju ostvarivanja stvarne ljudske *solidarnosti*, izrasle iz katarzičnog saznanja o svoj tragičnosti prethodnih konzervativnih ideja i definitivnoj aktivističkoj osvešćenosti o tragično-realnom stanju u kome se srpsko društvo nalazi. Ovakva radikalna promena vrednosne paradigme dovela bi do definitivnog raskida sa onim temeljnim konzervativnim idejama i konsekventno dovela do neophodnog subjektivnog aktivizma oko nekih radikalno novih ideja usmerenih ka stvarnom razvoju društva. Bilo bi to buđenje iz samozadovoljnog sna o sopstvenoj „nebeskoj“ datosti, istovremeno shvatanje brloga u kome se spavalo i usledilo bi prirodni impuls ka akciji u smeru definitivne izmene tog stanja.

Ovakav model rešavanja krize zaista se može činiti jednostranim. Diskurs o neophodnosti promene (samo) idejne sfere, ali bez realne produktivnosti i pokretanja proizvodnje u Srbiji može delovati jalovo. Ipak, ponavljamo, ono što se u Srbiji dešava(lo) nekoliko godina nakon tzv. petooktobarskih promena jeste gotovo isključiva favorizacija *materijalnog* nasuprot idejnom. Naš neskromni predlog bi se mogao svesti na obrnuti put: na

svojevrstu favorizaciju promene vodećeg *idejnog* okvira nasuprot, ili barem ispred *materijalnog*³.

Otuda, politički akter sa masovnom podrškom koji bi za svoj politički program imao idejni, vrednosni diskontinuitet sa prošlošću, oličen u insistiranju na odgovornosti i krivici srpskog društva u užasima devedesetih u cilju jasnog i nedvosmislenog diskursa o istini – bio bi onaj motor koji bi sprsko društvo pokrenuo u pravcu suštinskih promena. Otuda se dilema između tzv. „prve“ i „druge“ Srbije pokazuje kao jalova, pošto oba puta, postavljajući ili pogrešna pitanja, ili ih postavljajući pogrešnim redosledom, vode srpsko društvo daleko od suštinskih promena. Nažalost gotovo jedini koji u Srbiji danas pretpostavljaju ovu nužnost promene *idejne paradigme* i koji promovišu taj diskurs – jesu nekolicina novinara/ki i lidera/ki pojedinih nevladinih organizacija.

Uprkos utopijskom karakteru prethodnih teza, one imaju i svoje praktično istorijsko opravdanje. Reč je, svakako, o pozicijama Zapadne Nemačke i Japana nakon Drugog svetskog rata. Uz poštovanje svih specifičnosti razvoja spomenutih država (i enormnih materijalnih ulaganja u njihove privrede), u idejnoj sferi ovih država od vidnog značaja je upravo element promene idejne paradigme, stvaranja novog sistema vrednosti, denacifikacije, razočaravanja. Napravljen je vrednosni diskontinuitet u odnosu na prethodnu politiku, ljudi su postali svesni sopstvenih zabluda i onoga do čega su te zablude dovele i nacizam je kao sistem vrednosti bio potpuno uništen *pre* svih ostalih *tranzicionih* poduhvata. Dakle, uz svu svest o nedostacima analogija ovakve vrste, istorijskim specifičnostima i političkim promenama, rezultat koji bi trebalo uvažiti ipak jeste njihov skokovit izlazak iz krize.

Na kraju, objašnjavajući Marksovu tezu koja je navedena kao moto ovog rada, pozicija srpskog društva koje bi prošlo kroz *diskurs o sopstvenoj krivici* kao „stid“ zbog prošlosti bila bi pozicija „lava koji se povlači pre skoka“, gde „skok“ predstavlja izlaz

3) Primera radi, uprkos nespornom poboljšanju *materijalnih* uslova života nakon promena 2000. godine, taj sistem se upravo počeo rušiti onog trenutka kada je uzdrmana *idejna* sfera, simbolički oličena u izručenju Slobodana Miloševića Haškom tribunalu 2001. godine. Svojevrstu *nađanje* prema kojem bi srpsko društvo bilo spremno da napusti svoje dotadašnje *idejne* matrice zbog činjenice što više ne mora da učestvuje u švercovanju benzina i čeka u redovima za mleko, se pokazalo promašenim. Redosled poteza „materijalno pa idejno“ je srpsko društvo danas, 5 godina nakon početka *tranzicionih* procesa, doveo do realnog rizika od vraćanja na pred-tranziciono stanje.

iz krize. Taj „stid“ zbog dosadašnjeg konzervativnog i nacionalističkog sistema vrednosti bi mogao odvesti u novu, *diskontinualnu* vrednosnu paradigmu koja bi se mogla nazvati *idejnom revolucijom*. Uspostavljajući nove, drugačije kolektivne vrednosne i idejne sadržaje, oslobodivši svu kreativnost i *tada* vodeći u, konsekventno, materijalno-ekonomski „skok“ dostojan jednog lava.

Ljiljana Jovanović

Uvod

„Da li sam ja kriva za ratne zločine koje su na prostoru bivše SFRJ počinili moji sugrađani/sugrađanke? Kako ja mogu biti kriva za nešto što nisam uradila, i čemu sam se jasno protivila? Kakve veze sa mnom imaju zločini koji su počinjeni kada sam bila dete i nisam imala pravo glasa?“

Kako se situacija u Srbiji razvija i kako se izoštrava stav političkih elita po pitanju ratnih zločina, sve je izvesnije da će se suočavanje sa počinjenim zločinima u proteklim ratovima prepustiti novim generacijama. U našoj zemlji, ako je verovati rezultatima nedavnih istraživanja (Beogradski centar za ljudska prava i Strategic marketing, prema: „Danas“, 9. 6. 2005) ne samo da je većina građana/ki ravnodušno prema žrtvama drugih etničkih grupa, već se pokazalo da deo političke elite odobrava zločine nad drugima. S obzirom na to da je nacionalistička ideologija snažna i da veći deo glasačkog tela odlučuje da glasa za stranke koje zastupaju nacionalističke ideje, razumljivo je da naši sugrađani/ke veruju da Srbi nisu krivi za zločine koji im se pripisuju.

Stavovi koji su opšteprihvaćeni u izvesnom trenutku jesu stvarnost društva u celini, iako možda nemaju nikakve veze sa utvrđenim činjenicama. Ako se celokupni društveni i politički kontekst u izvesnoj meri ne promeni, ti stavovi ostaju isti. Moje je mišljenje da je jedna od posledica sadašnjih stavova većinskog dela našeg društva i to da će se naredne generacije baviti otkrivanjem svih zločina, njihovim javnim priznavanjem i suočavanjem sa njihovim posledicama.

Čiji su zločini?

Istorijsko pamćenje jednog društva nije jedinstveno. Ako posmatramo društvo kao skup individua, onda istorijsko pamćenje u vezi sa nedavno prošlim događajima sadrži nekonzistentne i kontradiktorne tvrdnje i ocene. Društvo kao skup gru-

pa sa različitim tradicijama, kulturama i karakteristikama takođe može sadržati međusobno nepodudarne ili protivrečne opise prošlih događanja. Međutim, ako se kao kriterijum uzmu udžbenici istorije, onda govorimo o pamćenju i istini kako ih formulišu ili priznaju dominantne grupe i ideologije. U Srbiji „status dominirajućeg ima ona diskurzivna strategija koja ovo pitanje (krivice i odgovornosti) jednostavno ignorira“ (Žigmanov, *Težak teret Haškog suda*, „Danas“, 14. 6. 2005). Sigurno nije jednostavno čitavom jednom društvu da prihvati svoju krivicu. Ne samo da je takvo prihvatanje bolno, već očigledno ima i mnoštvo političkih i ekonomskih posledica. Ali, uzevši u obzir to da sadašnje politički najmoćnije generacije nemaju namere da se suočavaju sa zločinima koji njima vremenski pripadaju, pitanje je kako će to biti u stanju da učine generacije koje dolaze na političku i društvenu scenu.

Na prvi pogled se čini da će mladima biti jednostavnije da se bave pitanjima prošlosti u kojoj nisu učestvovali. Neposredni učesnici i savremenici događaja bili su uključeni u ratna dešavanja, bili su podeljeni po pitanju strana kojima u ratu pripadaju, bili su izloženi stradanjima i svim strašnim posledicama i bili su pod snažnim uticajem ideologije koja je do rata dovela. Svaka osoba je imala neko svoje objašnjenje za tekuće događaje, a neretko su to bila objašnjenja u vezi sa neminovnošću sukoba, opravdanja svoje strane ili zastupanje sopstvene nedužnosti i bespomoćnosti.

Moguće je da će naredne generacije smatrati ratove besmislenima ili neće imati mnogo potrebe da opravdavaju rat u kome nisu učestvovali, da objašnjavaju koja je strana kriva ili manje kriva i da se neće držati jedne verzije događaja nikako je ne dovodeći u pitanje. To nije bio njihov rat, zar ne?

Naivno je, po mom mišljenju, verovati da će vreme samo po sebi doneti neke značajne promene u stavovima i političkim ideologijama. Da bi se neke ideje i stavovi učinili opštim, potrebno je da ih dominantni diskursi sadrže. U domenu je političkih borbi i angažmana da se odnosi na srbijanskoj društvenoj sceni promene i da se stvori mogućnost drugačijeg čitanja istorije. Ali, čak i sa takvim, drugačijim čitanjem, pitanje je koliko će nove generacije prihvatati odgovornost za zločine koji su počinjeni u prošlosti. Možemo reći da je to pitanje političke kulture.

Često se u razgovorima koje vodim sa mladim osobama iz svog okruženja javlja stav da mi, mladi, nismo krivi/e za događaje u bivšoj SFRJ. Zlodela koja su počinili vojska, policija i paravojne formacije ne dovode se u vezu sa sobom i sopstvenom odgovornošću. Uostalom, ovakav doživljaj lako se može razumeti: nijedan/na od mojih sagovornika/ca nije učestvovao/la u ratovima. Nisu nikog ubili/e, povredili/e, silovali/e, proterali/e. Ove osobe nisu ništa ukrale, spalile, razrušile. Iako je ovim mladim ljudima iskreno žao zbog rata i patnji kroz koje su mnogi prošli, to ne smatraju svojom odgovornošću. Učestvovali su u tome što se zbililo isto koliko su učestvovali u zločinima u, na primer, Ruandi. Podjednako osuđuju i jedno i drugo. U čemu je onda razlika?

Moje je stanovište da se zločini koje jedna država počinio ostavljaju u nasleđe svim osobama koje su državljani/državljanke te države. Kao što su nam u nasleđe ostavljene bolnice, škole, biblioteke, pozorišta, sportske hale, stambene zgrade. Na isti način na koji smatramo bioskope i šetališta našom svojinom, tako su i zločini naše države i njenih predstavnika naša svojina.

Naravno, nijedan/na od nas ne bira gde će se roditi i kojim će jezikom govoriti. Možemo uticati na to tako što ćemo se iseliti iz države u kojoj živimo (mnoge mlade osobe su tokom proteklog perioda to uradile). Ali za sve nas koji smo državljani Srbije, i za sve one koji će to u budućnosti biti, nije pitanje izbora da li prihvatamo zločine iz prošlosti kao svoje. Jedini izbor koji imamo jeste šta ćemo povodom tih zločina učiniti.

Sada se postavlja pitanje zašto je teže prisvojiti zločin od, na primer, spoljnih dugova naše države. U odgovoru se dolazi do identiteta, dominantnog diskursa i raspodele političke moći.

Čini se da kriza našeg društva doprinosi jačanju nacionalnog identiteta. Ali, s druge strane, nacionalni identiteti su važni i mnogim osobama čija društva nisu ni u kakvim krizama. Da bi se održao ovdašnji identitet srpskog naroda kao junačkog, pravednog i nepravedno žrtvovanog, mora se isključiti mogućnost da je taj isti narod počinio zločine i genocid.

Dalje, dominantni diskurs je, nažalost, komplementaran sa nacionalnim identitetom i samo jača negiranje zločina i poricanje krivice.

Poslednje, politička moć je danas u Srbiji u velikoj meri smeštena među grupama koje su ratove izazvale i od njih imale koristi.

Kako bi se odnos prema zločinima počinjenim u ime našeg naroda u narednom periodu promenio, potrebno je oslabiti nacionalističke ideologije. Jednako važno, potrebno je razviti kod mladih (jer će se oni/e verovatno nositi sa posledicama postupaka države i naroda) osećanje odgovornosti i pripadnosti; ali ne pripadnosti nekakvom nebeskom narodu kome samo božanstva mogu suditi, već pripadnosti narodu koji, kao i svaki drugi ima istoriju i tradiciju ispunjenu kontradiktornostima, dobrim delima i zločinima.

Takođe, potrebno je da se medijske slike i zvanična istorija usaglase sa nalazima istraživača ratova i ratnih zločina, i da se dâ prostora za suočavanje sa patnjom koja je drugima naneta.

Tada ćemo biti u stanju da kažemo, kao što kažemo „naša privreda“ i „naši putevi“: naši zločini.

Srdan Milošević

*Pre nego što propadne,
jedan narod otupi.*

Hercen

Srbija je na prelomu 20. i 21. stoleća doživela sunovrat, čije uzroke nije sposobna ili ne želi da identifikuje. Nesposobna da makar registruje dubinu civilizacijskih promena koje su se dogodile na planetarnom nivou, Srbija se, dosledna jednom od retkih kontinuiteta svoje istorije, opredelila za fundiranje svoje vrednosne orijentacije na tradicionalizmu i mitu. Cenu takvog opredeljenja još uvek plaćaju stotine hiljada unesrećenih ljudi, širom nekadašnje Jugoslavije, uključujući i samu Srbiju. U takvim okolnostima, više je nego potrebno, iz nebrojeno razloga, od saznajnih do etičkih, da se o kategorijama odgovornosti, krivice progovori u Srbiji.

Odsustvo analize uzroka tog sunovrata lišava Srbiju mogućnosti da eliminiše najvažnije generatore permanentne krize društva, koji nisu personalne, već strukturne prirode. Otuda se susret sa realnošću ne može realizovati kao kritički proces „uspostavljanja distance prema malignim elementima nasleđa. Takav ignorantski odnos prema stvarnosti odražava jednu civilizacijsku infantilnost koja nije bezazlena. Nasuprot potrebi suočavanja, perpetuira se nepodnošljivo stanje dezorijentacije čije se manifestacije kreću od dominirajuće letargije do paranoje koja vaskoliko srpstvo pozicionira na pijedestal stradajućeg pravednika.

Pojedinci, nosioci dominirajućeg vrednosnog sistema, slučajni su, ali sâm sistem nije. U tom smislu naročito je značajno apostrofirati odlučujuću ulogu elita koje su nosioci političke moći i, objektivno, jedine sposobne (ili bi trebalo da su sposobne) da unose neophodne sistemske promene. Od njihove sposobnosti i volje zavisi u kom će se pravcu artikulirati delovanje. Elite u Srbiji nisu se našle na visini zadatka koji im je namenjen dru-

štenom ulogom. Nesposobnost, međutim, nije amnestirajuća osobina, naročito kada ista nesposobna elita uzurpira pravo donošenja ključnih odluka za sam opstanak zajednice. Umesto kreativnog odgovora na izazove epohe, razvijan je jedan zastareo velikodržavni koncept: jednu pragmatičnu politiku sredine 19. veka, potonje elite, do današnjih dana, uzdizale su do nivoa ideologije i izmozgale himeru, danas u najhitnijem određenu kombinovanjem najprimitivnijih nanosa jalovog tradicionalizma, totalitarne svesti, vulgarnog antikomunizma i zločina.

Iznikle iz naroda, elite su se otuđile, osiono prezirući interese društva, koje su shvatale gotovo isključivo kao poligon za demonstriranje svojih promašenih planova, manifestujući uvredljivi protekcionizam. Obrazac opstanka takvih elita jeste konstrukcija zaveroloških tirada o ugroženosti nacije i zabluda o unapred predodređenom, neizbežnom ishodu.

Slika srbijanskog društva najreprezentativniji je učinak onih koji su uzurpirali pravo odlučivanja o budućnosti. Umesto snažne emanacije optimizma kojim bi trebalo da je ispunjen pojam „budućnost“, u slučaju Srbije on nije više od puke hronološke odrednice, ne bez razloga ispunjene strepnjom.

Ne treba živeti u iluzijama: elite u Srbiji su mračne i morbidne. Žrtva kao ferment opstanka, glavno obeležje etnije i krucijalni argument izabranja, siguran je put ka propasti. Svakako, i ka izbegavanju odgovornosti Srbije u tragičnoj ratnoj drami koja se odigravala na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

Za pomirenje sa susedima, sa istorijskim procesima, sa svojom budućnošću Srbiji je neophodna distanca u odnosu na nasleđe opterećeno unutrašnjim i spoljnim nasiljem i zločinima. Ta distanca, imperativ dostojanstvenog opstanka srpskog naroda u 21. veku, podrazumeva otklon od zabluda i mitova, bolan proces suočavanja sa dramatičnim bilansom čitavog 20. stoleća. Njegove poslednje decenije naročito. Politička elita u Srbiji moraće da računa sa činjenicom da su se identiteti Bošnjaka, Makedonaca i Crnogoraca uobličavali u otporu prema srpstvu koje je imalo asimilacijske tendencije ali ne i potencijale. Reč je o različitim ali autentičnim istorijskim procesima, nasuprot kojima je Srbija nastojala da interveniše, ne birajući sredstva.

Poslednja decenija 20. stoleća nije marginalna epizoda nacionalne prošlosti. Naprotiv, reč je o fundamentalnim kategorijama pravde i nepravde, istine i laži; o periodu u kome su vršeni radikalni zahvati u pravcu revizije identiteta, za koji postoji realna opasnost da bude obeležen zločinom, kao nekakvom referentnom vertikalom.

Pripisivanje krivice ili moralne superiornosti čitavim nacijama, izraz je grubog uprošćavanja. Najčešće varijacije vrše se, ipak na temu jedne morbidne uravnilovke: „ubijali jedni, ubijali drugi“, ali se neprekidno održava primisao da su „naši“ zločinci nekako bolji od „tuđih“, jer su „naši“ zločini isprovocirani „njihovim“ zločinima. Konačni bilans je potpuna relativizacija elementarnih vrednosti i normalizacija zločina.

Moralni, materijalni i ljudski potencijali Srbije, dramatično redukovani, skromna su rezerva za 21. stoleće. Stigmatizovana od strane međunarodnih činilaca, prezrena od suseda, iznutra potpuno iscrpljena, potrošena u ratovima i blokadama Srbija je normalizovala svaku nenormalnost, marginalizovala alternativu samozavaravanjima o veličini, liderstvu na Balkanu, moralnoj superiornosti.

Pet godina nakon *beogradskog oktobra*, malo ko bi mogao da bude zadovoljan učinkom novih vlasti. Bilans tog poludecenijskog razdoblja ukazuje na žilavost retrogradnog modela društva, koji se štaviše učvrstio nakon sloma „starog režima“. Identifikacija Miloševića sa komunizmom zamaglila je suštinu i otupela oštricu otpora onim modelima društvene svesti, koji su strukturni elementi srpskog društva, a koje je komunizam ispunio specifičnim sadržajem, ne menjajući bitno model. U isti kalup izliven je novi-stari materijal. Unutar heterogenih opozicionih snaga dominantno mesto pronašli su nosioci opskurnih ideoloških koncepcija, koje, kao ni komunističke ni miloševićevske, ne korespondiraju sa savremenim svetskim vrednostima.

Elite u Srbiji, zarobljene u tradicije egalitarizma, kolektivismu, zatvorenosti, kulta vođe, neosetljive su na probleme ovog društva. Razumevanje modernizacije kao „šuplje reči“, ignorisanje sumorne svakodnevice, zanesenost misijama i snovima o novim Versajskim konferencijama na kojima će se razmahati genialnost najodgovornijih političkih ljudi Srbije izraz su jednog ras-

kida sa realnošću koji bi, da nije tragičan i fatalan mogao da izgleda i dirljivo, pa i komično.

Distanca od Miloševićevog nasleđa danas nije više od verbalne legitimacije za svaku banalnost koja se na političkoj sceni promovira. Zato je o promenama u Srbiji teško govoriti s obzirom na talas involutivnih društvenih procesa. Relativizovanje sekularnog karaktera države, rehabilitacija kolaboracionista iz Drugog svetskog rata, ignorisanje neuspeha obrazovnog sistema, izostanak etičke distance prema zločinima za koje „sada znamo“ da su se dogodili, vrednosna orijentacija na tradicionalizam i odsustvo volje za kreiranjem modernog identiteta Srbije neki su od pokazatelja koji identifikuju jedno patološko stanje društva.

Skromni uspesi na međunarodnom planu više su odraz benevolentnosti međunarodne zajednice, dok unutrašnjeg, autohtonog reformskog kapaciteta jednostavno nema, ili je nedostatan.

Uloga savesnog člana društva u rečenim okolnostima prevazilazi uobičajenu rutinu i postaje opasna egzibicija, ukoliko se ne pristaje na puko statiranje u socijalnoj drami svakodnevice u Srbiji. Disperzivnost delovanja u pravcu izgradnje modernog – društva istovremeno je i neophodna i teško ostvariva u jednom društvu bez razvijenog korpusa ideja građanskih odgovornosti.

Obeshrabrujuća slika Srbije i istrajvanje retrogradnih modela ne obesmišljavaju pokušaje otpora i smisaonost „plivanja uz maticu“. Međutim, ne smemo se zavaravati: pokušaj promena u Srbiji je opasan posao. Iskustva pojedinaca koji su nastojali da se suprotstave toj matici nepovoljna su, a brutalnost obračuna sa njima proporcionalna darovitosti koju su posedovali. Svoju viziju, hrabrost i lucidnost plaćali su političkim i ličnim diskreditovanjem, pa i životom. Nemoć reformskih poduhvata nije uslovljena samo malobrojnošću njihovih nosilaca, već i brutalnošću njihovih protivnika.

Jednostavno govoreći, Srbija je razvila do savršenstva sve mehanizme autodestrukcije, čiji rezultati nisu bez posledica ni za region. Međutim, sve su veći izgledi da se region ipak emancipuje od zaostalosti i primitivizma. Sa svim svojim teškoćama i unutrašnjim problemima, većina država regiona daleko sigurnije gradi svoju evropsku budućnost. I dok ta evropska budućnost

bude susedima Srbije davala kredite, Srbiji će istorija ispostavlјati račune za cehove prošlosti, koje je ostavila jedna osiona, a nedarovita intelektualna i politička klika, koja cenu neuspeha nije ukalkulisala u svoju anahronu velikodržavnu koncepciju. Poraz Srbije nije u neuspehu ratnih planova, već u samom njihovom postojanju; uzroke ekonomskog sloma treba tražiti u burazersko-ortačkoj ekonomskoj politici; razloge kulturnog zaostajanja u jednom himeričnom spoju guslarsko-deseteračke i gunjsko-opanačke socijalne filozofije sa „modernim“ tehnikama i manipulativnom mašinerijom.

Moralni i materijalni teret minule epohe moraće da podnese generacija kojoj i sam pripadam. To je okolnost koja nam da je pravo da postavljamo pitanja i zahtevamo odgovornost. Potreba da se ukaže na opisano stanje i na krivce za moralni i materijalni bankrot Srbije izraz je jednog ličnog dostojanstva, koje jedino preostaje u uslovima koje ukidaju budućnost i osuđuju na život u prošlosti koja nikako da prođe. Spremnost da se ti uslovi menjaju svojevrjni je poduhvat, koji neminovno polazi od traženja uzroka i priznavnja realnosti problema. To je prvi korak, koji Srbija tek treba da učini.

Dženis Bajramović

O krivici, istini i promeni u Srbiji

*Ima nešto trulo u državi Danskoj.
Vilijem Šekspir*

Ja bih rekao da u državi Srbiji ima nešto **trulo**. Trulež koja se iz dana u dan sve više širi, i zahvata sve delove društva, mlade i stare, Srbe i nesrbe, državne i nedržavne institucije. Ako bi Srbiju posmatrali kao neku jabuku, trulež koja je do osamdesetih godina prošlog veka bila mala, gotovo zanemarljiva, od osamdesetih godina počela se širiti munjevitom brzinom, tako da danas samo jedan deo te nekada lepe, sočne i crvene jabuke, sada nije zahvaćen tim truležom.

Šta je trulež u Srbiji?

Trulež je šovinizam, kamufliran pod pojmom nacionalizam i patriotizam. Trulež je ratno huškačka demagogija (govor mržnje), koja Srbiji nije donela, niti će doneti ništa dobro i pozitivno.

Ambasador BiH u SCG, Tomislav Leko, prisustvujući na debati u Novom Pazaru održanoj 15. 11. 2005. godine na temu „suočavanje sa budućnošću“, istakao je mišljenje da se „politička demagogija u BiH od Dejtona do danas dosta promenila“, da je ratno huškačka demagogija zamenjena demokratskom retorikom uz puno uvažavanje ljudskih sloboda i raznolikosti.

Šta je sa Srbijom? Da li je u njoj ratno huškačka retorika zamenjena demokratskim razmišljanjima?

Ako na početku novog milenijuma, u glavnom gradu jedne države gori verski objekat, džamija, simbol raznolikosti i istorijskih dešavanja na ovim prostorima, da li je u Srbiji došlo do pro-

mena? Ako policija ne nastoji da spreči izgređnike, već njen visoki dužnosnik kaže: „Pa bolje da izgori jedan ‘objekat’, nego da se nečiji život prekine, jer se ‘objekat’ može ponovo izgraditi a ljudski život se ne može vratiti“, a da se istovremeno traži od KFOR-a da zaštiti pravoslavne spomenike na Kosovu i po cenu ljudskih života, da li se tu radi o **dvostrukim standardima**? Da li se tu radi o filozofiji: „mi ne moramo ali vi morate“?

Strašno je ono što se desilo 17. marta na Kosovu ali je podjednako strašno šta se desilo te noći u Beogradu, Nišu i Novom Sadu. Pri tom treba istaći činjenicu da su neredi na Kosovu napravili Albanci a da su izgređnici u Srbiji zapalili džamije Bošnjaka, činjenica koja nesumljivo govori u prilog tezi da je u Srbiji i dalje prisutan šovinizam, govor mržnje i da Srbija još nije spremna da se suoči sa onim što su pojedinci učinili u njihovo ime u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu.

Ako se oni, koji su to uradili ne stide onoga što su učinili, ako ih se narod ne stidi, ako ih se država ne stidi, kako će se oni, narod i država stideti onoga što je učinjeno u Srebrenici i celoj Bosni? Neko će sada reći država ih se stidi, država je osudila takav akt. Najviši državni zvaničnici jesu ali sud, koji prezentuje državu, koji se brine o zaštiti ljudskih, manjinskih i verskih prava i sloboda, je izgređnike u Nišu osudio na svega nekoliko nedelja zatvorske kazne. Nekoliko nedelja za takvo delo! Sud je jasno u ovom slučaju pokazao da je i on, kao državna institucija, zahvaćen truležom. Sud je pokazao da u Srbiji postoje dvostruki standardi: „za nas jedni a za vas drugi“.

Ako se većina ljudi i dalje opredeljuje za krajnje rasištičku, nacionalističku i ekstremističku političku opciju, da li se išta promenilo u Srbiji? Da li je Srbija onda spremna da se suoči sa zločinima koji su u ime neke velike Srbije učinili neki ideolozi, kriminalci, ratni profiteri, zločinci?

Jednostavan odgovor: nije spremna. Mesto da teži kritikom, političkom, društvenom uništenju ravno-gorskog pokreta i ideologije koju je taj pokret sa sobom nosio, dešava se suprotno, nosioci ove ideje se uzdižu na nivo ličnosti od značaja kao što su Vuk Karadžić, Dostojevski, Tesla. Mene užasava pomisao da će moja deca učiti u školi daje Draža Mihajlović bio heroj. Onaj koji je saradivao sa nacistima, onaj koji je vršio genocid

nad Bošnjacima u Bosni, Crnoj Gori i Sandžaku danas se smatra herojem. O tome da je vršio sistematsko ubijanje Bošnjaka postoje brojni dokazi kao što je pismo Pavla Đurišića upućeno njegovom pretpostavljenom, naravno Draži Mihajloviću, u kome se kaže: „Naš plan o uništenju muslimana se ostvaruje“. Onda govorimo o demokratiji? Ne bi me začudilo da za nekih pedeset godina moji unuci počnu učiti u školi da su Karadžić i Mladić takođe heroji, koji su dali doprinos čovečanstvu poput Tesle, time što su jugoistočnu Evropu „oslobodili“ od nekoliko hiljada „turaka“. Strašno!

Zar se neko nada da nakon što neko u školi nauči da je Draža „good gay“, da će taj isti biti spreman da osudi ono što su pojedinci u njihovo ime učinili u Bosni, Hrvatskoj i na Kosovu? Zar se neko nada da će osoba kojoj je Draža uzor biti spremna da osudi genocid u Srebrenici? Takvi se neće nikada postideti Srebrenice! Takvi će na pomen, Srebrenica odgovarati sa pitanjem: (a Bratunac?). Strašno je ono što se desilo u Bratuncu, strašno je šta se desilo u Ahmićima, ali zločin se ne može opravdati osvetom. Osveta je i u hrišćanskom i islamskom učenju zabranjena, a takođe su zabranjena zverstva i zločin. Nemojmo da branimo zločince! Njima nije mesto pokraj nas, njima je mesto u zatvorskoj ćeliji!

Zločine nad Jevrejima u Drugom svetskom ratu nisu tražili i sprovodili kriminalci i otpadnici već elita nacističkog društva, neki od njih su i danas živi ali nemačko društvo ih se stidi. Neki od njih su i politički aktivni ali nemaju neku značajniju podršku. A u Srbiji? Oni koji su **huškali** uveliko su živi! Oni se ne stide onoga što su uradili. Oni uživaju veliko poverenje građana. Preko pedeset odsto ukupnog biračkog tela konstantno glasa za njih. Da li će tih pedeset odsto nekad reći, ja znam za Srebrenicu, meni je žao, ja se stidim? Neće! Oni će stalno na pitanja o Srebrenici odgovarati sa kontra pitanjem (a Bratunac?).

Šta meni vredi da reč „izvini“ čujem od pojedinaca, od ljudi koji su često manjina u svom okruženju, od Srba kao što su Nataša Kandić, osim da shvatim da **nisu svi Srbi isti**, kada tu jednostavnu reč koja puno znači neću nikada čuti od onih koji su se zalagali da Srbiju zahvati **trulež**. Od ljudi kao što su članovi Srpske akademije nauka i umetnosti, ratnih zločinaca: Vojislava Sešelja, Slobodana Miloševića, Karadžića, Mladića, koji su se

otvoreno zalagali za veliku Srbiju, koji su zatvarali oči pred zločinima ili direktno ili indirektno učestvovali u njima, pa i naredivali ih, onih koji i danas šire govor mržnje, kada ću ja doživeti da od takvih i njima sličnih čujem reč „izvini“?

Šta da radite?

Prvo nemojte da državu Srbiju proglasite državom „Srba i ostalih naroda“ već „državom svih njenih građana“ jer to ona i treba da bude, naravno pod pretpostavkom da želite da integrišete sve narode i narodnosti u jedno novo moderno društvo koje će biti zasnovano na evropskim principima demokratije i poštovanja verskih i manjinskih prava i sloboda.

Kao drugo, sve izgređnike, koji na nacionalnoj, rasnoj osnovi vrše teror nad drugima, oštro kaznite da bi bili pouka za sve ostale koji slično razmišljaju, počevši od izgređnika u Beogradu, Novom Sadu i Nišu. Jer bi to građanima ove zemlje bio jasni dokaz da ne postoji politika dvostrukih standarda, posebno nesrbima.

Ne idealizujte ravno-gorski pokret jer u tom slučaju nećete biti spremni da se suočite sa prošlošću. Nemojte vršiti zločin nad vašom decom ubeđujući ih da je Draža „good-gay“ jer ćete doći u situaciju da će oni vaše unuke ubeđivati da su Karadžić i Mladić „dobri momci“, a onda nikada nećete biti spremni da osudite događaje od devedesetih godina. Izbacite iz udžbenika ideju da su oni bili heroji, dok ne bude kasno, jer na kraju krajeva takva ideja vredi svakog Bošnjaka, građanina ove **trule** zemlje.

Ako želite integraciju svih zajednica u postpeto-oktobarsko društvo, kada smo svi bili jedinstveni, kada su Srbi, Crnogorci, Mađari, Bošnjaci, Rumuni i ostali rame u za rame, zajedno učestvovali u rušenju Miloševićeve diktature, vodite računa da himna države Srbije bude prihvatljiva podjednako za sve građane, posebno nesrbe. Imate većinu u Srbiji? Možete kao himnu staviti i pesmu sa tekстом „spremite se spremte četnici“, ali da li će onda biti realno očekivanje da nesrbi stoje mirno kada se intonira takva himna i da takvu himnu prihvate kao svoju? Ne! Zašto se Srbija stalno mora vraćati u prošlost i tamo tražiti svoje ideale! Zašto ne može pronaći ideale u novijoj istoriji a da to nisu ratni zločinci, zašto kao svoje ideale ne može progla-

siti borce za demokratiju i vladavinu prava, zašto se himna ne odnosi ne peto-oktobarsku revoluciju kada je počela da se stvara jedna nova evropska Srbija, sve do momenta kada je snajperski metak prekinuo jedan život a time i istinske demokratske reforme, barem što se tiče poštovanja manjinskih i verskih prava i sloboda. Ako želite da Bošnjaci, građani Srbije stoje mirno dok se intonira buduća himna Srbije, vodite računa da ona i nama bude prihvatljiva.

Od momenta kada su ta dva-tri snajperska metka probila telo vašeg najvećeg reformatora, u Srbiji je **trulež** ponovo počela da se širi.

Želite da krenemo napred? Ostavite nazadne ideje u prošlosti, stvorite nove ideale. Ova trulež izjeda Srbiju. Ponekada pomislim da je sloboda mišljenja u Srbiji prevelika, stalno se pominje nekakvo novo žarište u „Raškoj oblasti“. Pominju se nekakvi mudžahedini i teroristi, kreira se konstantno „panika“ u javnosti pod parolom „bolje biti spreman“. Spreman na šta? Na pljačku i sprovođenje genocida? Zar im nije dosta šta su sve do sada uradili?

Ponekada pomislim da oni (huškači i oni koji im veruju) i ne znaju kako mi izgledamo. Ponekada mi se učini da nas oni zamišljaju kao bradate, kovrdžave, prljave divljake. Zašlo se ne započne rad na spajanju mladih njihovom međusobnom upoznavanju, a ne na razdvajanju. Zašlo mladi u „Rašku oblast“ dolaze samo kada ima fudbalska utakmica, kada treba onome drugome da se opsuje „turska“ majka? Ko je kriv za to? Huškači!

Mladi spajajmo se, družimo se, dajte da počnemo da zaboravljamo. Kako ćemo zaboraviti? Tako što ćemo jedni drugima reći sve u lice, ne u toku fudbalske utakmice kada nas razdvaja kordon žandarmerije, već za zajedničkim stolom. Kažite nama šta vama smeta, mi ćemo reći šta nama smeta. Organizujmo debate. Ali ne debate na kojima će biti istomišljenici (demokrate) i na drugoj strani, već svi, i nacionalisti i šovinsti i ekstremisti i demokrate, ukratko i „normalni“ i „nenormalni“.

Aurelija Đan

Ove 2006. godine, kada su iza nas sva besmislena ratovanja, kao i ogroman broj ljudi sa tugom u očima i beskarajnim pitanjima „Zašto?“, život u Srbiji polako se nastavlja... Ali kako?

Petnaest godina ranije, Srbija dobija ulogu protagoniste sa puškom u ruci... Puška koja posećuje teritorije Hrvatske, Bosne i Hercegovine, a nešto kasnije i Kosova. Glasove sa porukom mira, puška nije čula.

Danas mlade ljude ne interesuje to što se zbililo. Ne interesuje ih što je tamo nečiji otac pucao na svog dugogodišnjeg komšiju, što je neka njihova vršnjakinja izgubila brata, a njena majka godinama nije čula ništa o njihovom ocu. Ne, to njih ne interesuje kao ni njihove roditelje, jer čemu živeti u prošlosti, treba da se okrene nova stranica, treba sve zaboraviti.

Plašim se da ako zaboravimo, možemo lako dozvoliti da se to ponovo dogodi. Zato ovo i pišem... da se ne zaboravi...

Tek kada se lično uhvati u koštac sa stvarima koje se njega tiču, mlad čovek u Srbiji počinje da traži odgovore na razna pitanja. Pa zašto ja, kao mlada samosvesna osoba ne mogu da se zaposlim ili da napredujem u svom poslu, obavljajući ga krajnje profesionalno, zašto ne mogu da razmenjujem iskustva sa ljudima sa različitih govornih područja, zašto sam zatvorena u ovaj kavez Srbije, i zašto moram nedelju dana da čekam ispred austrijske ambasade, pa ipak ne dobijem vizu.

I onda mi prijateljica kaže da nju uopšte ne interesuje politika i to što se dešavalo proteklih godina. Zar nije apsurdno??

Pomešana osećanja besa i tuge obuzimaju me s vremena na vreme. Pa zar moram ja da ispaštam zbog svega ovog što se desilo... Mama, zašto si mirno sedela i gledala pokolj!

Karl Jaspers dobro objašnjava pitanje krivice. Moja mama nije kriva, ona je samo gledala televizijski program u netaknutoj Srbiji. Građani i građanke Srbije nisu krivi što su živeli u jednoj

zločinačkoj državi, jer „tu gde su svi krivi, niko nije kriv“, pa takva vrsta krivice ne vodi ničemu.

Ovde se radi o jednoj političkoj krivici koja podrazumeva da se svi državljani učine odgovornim za posledice postupaka države, ali ne podrazumeva i krivičnu odgovornost svakog pojedinog državljanina ili državljanke za zločine koji su počinjeni u ime države. Odgovornost pojedinca ili pojedinke počinje priznavanjem istine, i onog što se zapravo desilo sagledano u okviru činjenica, a istina donosi talas pročišćenja koji je neophodan da bismo krenuli da živimo normalno, bez otrova mržnje koji su nam ostavili roditelji.

Prvi stepenik suočavanja Srbije sa prošlošću i put ka ozdravljenju čitavog društva leži u krivičnim procesima koji se vode, kako u Hagu, tako i u Srbiji. Komisija za istinu i pomirenje unosi određenu dozu sigurnosti i nade da će svi zločinci dobiti zasluženu i odgovarajuću kaznu. Međutim, ceo proces napretka i promena komplikuje se raznoraznim propagandama govora mržnje kao i ogromnim ostacima politike rata koje ne nailaze na sankcije.

Ova politička struja u Srbiji nikako ne želi da prizna odgovornost za sve što je prethodna vlast učinila, a kamoli da preduzme odgovarajuće korake kako bi nosioci zločinačke politike na određen period bili isključeni iz javnog i političkog života. Isto tako, kao što lopov zaslužuje zatvor, treba shvatiti da i ratni zločinac zaslužuje odgovarajuću kaznu. To je neophodno ne samo da bi se dostigao određeni stepen pravde, već zato što je iznošenje u javnost i javna osuda svih zločina najbolji način za povlačenje linije između stare i nove vlasti, jer u suprotnom, nova vlast je samo naslednik stare. Srbija neguje politiku ćutanja, „a ćutnja je pravi zločin protiv ljudskog roda“ (Nadeža Mandeljštam).

„Postignut je konsenzus da je u redu ako vaša vlast odluči da ubija. Ukoliko ubijate unutar zemlje u velikoj ste nevolji. Ukoliko ubijate van zemlje, na pravom mestu, u pravo vreme, poslednjeg neprijatelja – dobijate orden“ (Džoan Baez). A zanimljivo je da smo svi bili svedoci dodeljivanja ordena i nagrada, kao i veličanstvenog ispraćaja generala u Hag.

Ne postoji politička volja koja jasno i glasno kaže da mi treba da odgovaramo za svoja nedela i da prvo „čistimo ispred svog

dvorišta“, a da isto tako pustimo druge da iznesu pitanje svoje odgovornosti. Naša je odgovornost ono o čemu mi treba da raspravljamo, a njihova ono o čemu oni treba da raspravljaju.

Zato sada dolazimo u situaciju da su nam mediji preplavljeni predrasudama, stereotipima, govorima mržnje kao legitimnim stavovima, bajkama o borbi i slobodi. Zato se sada ponovo bude nacionalističke strasti, zato je Vojvodina puna „Nacionalnih strojeva“ i „Obraza“, i zato se svi klanjaju „ratnim herojima“. Kao da duh „general a u bekstvu“ lebdi iznad nas i ruga nam se.

Momci i devojke, umesto da nose majice omiljenih pevača ili glumaca, ponosno i drčno veličaju zločinačke heroje. Podsmevaju se svemu što je različito, svemu što odstupa od strogo utvrđenih formi koje društvo nameće, ne shvatajući da u tome i jeste bogatstvo, lepota. Odri Lord objašnjava: „Neosporno je da između nas postoje razlike u rasi, starosnom dobu i polu. Ali nije to ono što nas razdvaja. Nas razdvaja poricanje tih razlika, odbijanje da ispitamo lažne predstave koje su rezultat pogrešnog imenovanja tih razlika i njihovog uticaja na ljudsko ponašanje i ljudska očekivanja.“

Promena u Srbiji nije logična ako prvi uslov za to nije ispunjen. Tek kada se žrtvama vrati njihovo dostojanstvo, i svi zločinci budu kažnjeni, tek tada će se stvoriti zdrava platforma ili „apsolutna nula“ od koje možemo početi demokratizaciju. „Nemoguće je očekivati ‘pomirenje’ ako deo stanovništva odbija da prizna da je zlo učinjeno, a drugom delu nikada nije priznato da je pretrpeo patnju, niti da postoji odgovornost za tu patnju“ (pismo Human Rights Watch-a predsedniku De Klerku). Stvaranje uslova za demokratiju treba da obelodani „režim torture“ i objasni zašto je određena praksa započeta i podržana. Insistiranje na herojstvu ratnih zločinaca predstavlja nastavak kriminalizacije države i nakon odlaska totalitarnog režima.

Način na koji omladina razvija svoju svest, mogu reći potpuno sputano, plaši me. Mitovi i legende naših roditelja koji još uvek žive kosovsku bajku ne mogu se odraziti pozitivno na mlade ljude. Postajemo zarobljenici priča o lažnom patriotizmu, za koji treba ginuti i ubijati, kao i ksenofobije koja kuca na svačija vrata. Istraživanje koje je sprovedla NVO „Centar modernih veština“ govori da studenti Beogradskog univerziteta ne bi delili

studentsku sobu sa nekim ko je Rom, Hrvat, Bošnjak, Albanac ili homoseksualac.

Svako treba da se okrene idividualnosti svoje ličnosti i da prevaziđe kolektivni identitet „nebeskih“ vrlina. Negovanje politike mira, građanskih i ljudskih prava i osnovnih vrednosti humanog društva, jedini je put koji donosi katarzu, a koju svako kao pojedinac ili pojedinka prvo mora sam da doživi.

Jedan od uspešnih primera modela suočavanja sa prošlošću sprovela je posleratna Nemačka. Denacifikacija, pored demilitarizacije i demokratije, predstavljala je administrativan model i proizvela je potpuni raskid sa nacističkim režimom. Usvojio se zakon koji je zabranjivao relativizaciju, osporavanje zločina i holokausta, veličanje nacističkog režima i sl.

Zanimljivo je da suočavanje sa prošlošću još uvek traje u Nemačkoj. Ono podrazumeva konstantno uspostavljanje i jačanje sistema vrednosti kojih građani i građanke moraju da se pridržavaju.

To je dokaz da proces osveščivanja naroda traje mnogo duže nego što se i može zamisliti. Pedagoški modeli psihološko-socijalnog sadržaja treba sprovoditi sve dok postoji i najmanji tračak sećanja na sva zla koja su se dogodila. Stičem utisak da je to proces koji traje zauvek.

Iako su u poslednje vreme teme suočavanja sa prošlošću bile zastupljenije u javnosti, Srbija u ovom trenutku pokazuje svoje staro lice. Taman kada je istina o ratnim zločinima počela da izlazi na videlo, desio se događaj koji je pretio da ugrozi čitav započeti proces osuđivanja ratnih zločina. Javno utvrđena krivica najodgovornijeg čoveka nikada neće biti zvanično obelodanjena. Samim tim mi ćemo nastaviti da živimo film virtuelne Srbije u kojoj su glavni pozitivci loši momci.

Neizostavan je utisak da će generacije i generacije biti potrebne da se bajke zaborave, a „epske pesme“ ne prenose sa kolena na koleno.

Promena stavova javnosti prema ratnim zločinima kao i generalna promena u društvu, moguća je samo pod uticajem ishoda budućih suđenja i vođenjem politike suočavanja sa prošlošću neke nove političke elite koja bi na tome više insistirala.

Jelena Budimirović

Pitanje koje nam se nameće

Povodom burnih reakcija islamskog sveta na karikature proroka Muhameda, nobelovac Ginter Gras je izjavio: „Zapad je posle srednjeg veka prošao kroz renesansu i prosvetiteljstvo, kroz bolan proces kojim je izborio slobodu, a islamski svet nije prošao taj proces, on je na drugačijem stepenu razvoja. I to treba poštovati.“ I danas vidimo blagoslove prosvetiteljstva zapadne civilizacije – blagoslove koje je doneo oslobođen i kreativan ljudski um, Čovek probudene svesti o sopstvenoj životnoj odgovornosti – možda najviše u poštovanju ličnosti drugog čoveka, njegove slobode misli i izražavanja, njegovog prava na različitost, kao i ostalih ljudskih prava. Ali, te blagoslove vrlo slabo vidimo na Balkanu, što nas suočava sa bolnom činjenicom da ni mi nismo prošli proces prosvetiteljstva, i da nikada nismo stvarno i potpuno izašli iz tame srednjeg veka.

Šta se to dešavalo u umu ljudskog bića u vreme njegovog izlaska iz tame srednjeg veka? Šta znači pojam prosvećenosti? Da li je moguće da i mi prođemo takav proces, da i nama zablista svetlost prosvetiteljstva sa svojim blagoslovom mira, međusobnog ljudskog poštovanja i svekolikog napretka? To su pitanja koja nam se nameću i na koja smo dužni da ponudimo odgovor.

Šta je prosvećenost?

Po Kantu, prosvećenost predstavlja „čovekovo napuštanje vlastite nezrelosti koju je sam sebi nametnuo. Nezrelost je nemoć da se razum upotrebljava bez vođstva nekog drugog... Lenjost i kukavičluk su uzroci zbog kojih tako veliki deo ljudi, premda ih je priroda odavno oslobodila od tuđeg upravljanja, ipak dragovaljno do kraja života ostaje nezreo, i zbog kojih drugima biva sasvim lako da im se nametnu za njihove tutore. Veoma je udobno biti nezreo... Nema potrebe da mislim kada mogu samo da

platin; neko drugi će već za mene preuzeti mrski posao.“ (Emanuel Kant, „Um i sloboda“, 43).

Za razliku od životinje, čovek je biće odgovorno za svoje postupke. Odgovornim ga čine razum, savest i volja. Kada razum raskrinka određene motive kao iracionalne i nesvrhovite, tada im savest pridaje moralnu vrednost – proglašava ih pogrešnim i traži od čoveka da im se svojom voljom odupre. Kada poslušamo glas savesti i odupremo se lošim motivima i postupcima, postajemo ljudi u najuzvišenijem smislu te reči. Svojim odgovornim ponašanjem uzdižemo se iznad svoje biološke prirode i spoljnih iskušenja, postajući slobodni da kreativno menjamo sami sebe i svet oko sebe.

Neprosvećenost vodi u totalitarizam

Ali, mi imamo slobodu i da se odrekemo svoje odgovornosti i da time postanemo žrtve svojih unutrašnjih slabosti i spoljnih neprilika, a samim tim i raznih spoljnih manipulacija. U tom slučaju dolazimo u sukob sa svojim intelektualnim posebnostima, kojima se razlikujemo od drugih živih bića. Ako se ne odupiremo svojim slabostima, onda nam upotreba razuma smeta, jer raskrinkava iracionalnost naših motiva i postupaka. Tada se u nama stvara potreba za nekim drugim autoritetom koji će da misli i odlučuje umesto nas samih. Više nam nije tako važan smisao onoga što je neko rekao, nego ko je to rekao, koliko ljudi to zastupa, kao i glas sopstvenih osećanja. Oko svega, što bi dovelo u pitanje našu odgovornost, formiramo tabue u koje ne sme da se dira.

Pored toga što svojom neprosvećenošću dolazimo u sukob sa sopstvenim zdravim razumom, tada dolazimo u konflikt i sa sopstvenom savešću, koja nas opominje zbog pokoravanja lošim motivima. Taj konflikt nas čini još infantilnijim, jer se odričemo sopstvene odgovornosti, prebacujući je na nekog drugog. Tada imamo potrebu za dežurnim krivcima, koje tražimo u verskim, nacionalnim, rasnim, političkim ili nekim drugim protivnicima. Nečista savest nas čini preosetljivim i paranoidnim, sklonim da u svima vidimo svog suparnika i neprijatelja. Svakoga ko ne podržava naš kult proglašavamo špijunom i izdajnikom koji ima nameru da nas ugrozi i uništi. Radi mira sopstvene savesti uki-

damo slobodu misli i izražavanja, a svakoga ko nas podseća na našu neodgovornost i krivicu proglašavamo neprijateljem.

Autoritarna ličnost stalno očekuje od nekog drugog, najčešće od svog ideološkog i političkog autoriteta, da uklanja posledice njegove sopstvene životne neodgovornosti. Ukoliko je čovek neodgovorniji, to je njegova zavisnost od autoriteta veća, i toliko njegov ideološki i politički sistem prirodno postaje fanatičniji i autoritarniji. Umesto da menja sebe, autoritaran narod misli da će iz tistorijske krize izaći ukoliko promeni svog vođu, svoju vlast. A kada se takav autoritaran sistem jednom uspostavi, onda je pojedincu i narodu jako teško da odraste i da se osloni na snage svoje sopstvene odgovornosti.

Na taj način je funkcionisao čovek tamnog srednjeg veka, a i danas tako funkcionise tamo gde pojedinci i narodi još iz njega nisu izašli. A takav sistem ni formalno ne funkcionise kako treba – ako je većina neprosvećena, onda nema snage koja će ispravno sprovesti pravni sistem, jer su i oni koji ga čine skloni korupciji, mitu, nepotizmu i svakoj drugoj zloupotrebi svoje moći.

Prosvećenost vodi u prosperitet i slobodu

Sami ideali prosvetiteljstva, bez borbe protiv autoritarnosti, nikada nisu bili u stanju da prosvete neki narod, već su često bili izgovor za razne zločine koji su u njihovo ime činjeni (i sama srednjovekovna inkvizicija imala je, na kraju krajeva, uzvišene ideale i ciljeve kao izgovore za svoje nasilje nad ljudskom savešću). Proces prosvećivanja zapadne civilizacije počeo je nekoliko vekova pre definisanja pojma prosvetiteljstva, u vreme kada je protestantska reformacija ustala protiv autoritarne svesti čoveka srednjeg veka.

Reformacija je ukinula autoritete koji su putem straha i krivice preuzimali pravo na sebe da misle i odlučuju umesto čovekove savesti, osvedočila je ljude o odgovornost za sopstvene postupke, i navela ih da sami koriste razum u analizi kvaliteta sopstvenih motiva i postupaka. Ljudski um, oslobođen od stega nametnutog jednoulmlja i krivice, u svojoj se kreativnosti oslobodio. Srca reformisanog karaktera donela su svoje plodove kroz dela privrednog, naučnog i kulturnog preporoda. Probudena svest o ličnoj odgovornosti rezultovala je promenom svesti i ka-

raktera gotovo čitavog tadašnjeg zapadnog sveta. Ratoborni Šveđani postali su miroljubivi i krotki. Švajcarski reformator Cvin-gli je pisao: „Mir se nastanio u našem gradu... nema više svađa, zavisti, licemerstva i nesloge.“ Ruski putopisac Karamzin oduševljeno je pisao: „Stigli smo u Englesku, u zemlju koja je po karakteru stanovništva i stepenu narodne prosvetljenosti, naravno, jedna od prvih zemalja Evrope. Ovde je sve drugačije: i kuće i ulice, i ljudi... jednom rečju, čini mi se, da sam kročio u neki drugi svet. Koliko ljudi! I kakva poslovnost! Uz sve to kakav red! Sve odiše zadovoljstvom, i mada nema raskoši, postoji izobilje... Ovde iz malih ciglenih kućica izlaze zdravi i zadovoljni ljudi sa plemenitim i smirenim izgledom – i lord i zanatlija čisto odeveni i skoro bez ikakvih razlika.“ Ljubomir Nenadović opisuje tu promenu sledećim rečima: „Za nekoliko kratkih vekova Nemci su čudesa učinili, pretvorili su u pravi raj svoju zemlju, o kojoj su Rimljani kao o nekom Sibiru govorili; podigli su industriju, reformisali rimsku veru, stvorili su škole, nauke, zakone, slobodu, i pravom presvetom prosvetili su sredinu Evrope.“

Jedan od retkih Srba koji su promovisali ideje osvećenosti bio je i Dositej Obradović. On kaže: „Neka samo okrenemo jedan pogled na narode prosvetlene cele Evrope... Samo prostota i glupost zadovoljava se uvek pri starinskom ostati. Zašto je Bog dao čoveku razum, sposobnost rasuđivanja i slobodnu volju, nego da može rasuditi, raspoznati i izabrati ono što je bolje? A šta je drugo bolje, nego ono što je korisnije? Što god ne donosi ma kakvu korist, nema nikakve dobrote u sebi. Zašto bi dakle mi Srbi sumnjali da u takvom i toliko korisnom i pohvalama dostojnom delu druge slavne narode sledimo? ... Evo šta prostota i sujeveije viče: ‘Tako su naši stari činili, tako hoćemo i mi!’ No, naši su stari zbog mnogih kojekakvih stvari posle ljuto postradali: je li, dakle, pravo i pametno da i mi u njima ostajemo i stradamo? Ni-pošto! Kad bi ljudi uvek isti ostajali, nikada nijedan narod ne bi se poboljšao ni prosvetio. Razumni idu sve nabolje, a nerazumni ili ostaju kako su bili, ili (što je verovatnije), ako se ne poboljšavaju, a oni idu sve na gore.“ U istom duhu, dva veka kasnije, govori pokojni premijer Srbije Zoran Đinđić: „Ima zemalja koje imaju dijamante, zlato i energiju, pa su siromašne, zato što ljudi nisu sposobni da to koriste. Ima zemalja koje nemaju ništa, pa su bogate, zato što su ljudi sposobni da se dobro organizuju.

Znači – sve je do ljudi... Ne može da se promeni Srbija a da svi ostanemo nepromenjeni.“

Takav proces reformacije i svesti i karaktera je i naša nacionalna životodavna neophodnost. Ne možemo, kao neki paraziti, stalno da živimo zakačeni o ivicu zapadne civilizacije, nezasluženo uživajući plodove njenih napora. Da bismo ušli u Evropu, i mi treba da prođemo kroz onaj proces moralnog i duhovnog prepodroda kroz koji je ranije u istoriji prošla civilizacija Zapada. To je jedini način da i naš narod izađe iz tame totalitarizma, a udje u svet prosvetljenosti, demokratije i međusobnog poštovanja – svet savremene Evrope.

Jelena Belić

O krivici, istini i promeni u Srbiji

Naseljavajući prostor bedema Evrope prema Aziji, mali balkanski narodi izgradili su koncept nacije različit od rasprostranjenog evropskog shvatanja nacionaliteta. Viševjekovno ropstvo pod osmanlijskom vlašću proizvelo je kolektivnu slobodu u vrhovnu vrednost, utirući put dominaciji kolektivističke tradicije. Sećanje na srednjovekovnu državnost vezalo je pojam o nacionalnom identitetu za određenu teritoriju na Balkanu. Polaganje istorijskih prava na oblasti čije su se granice često preklapale, trajno je destabilizovalo ovo područje. Iskazana zainteresovanost „velikih sila za ove prostore dovela je do proizvoljnog prekrajanja granica, čime su odnosi autohtonih naroda dodatno opterećeni.

Putevi istorijskog razvoja uglavnom su išli u istom pravcu da bi krajem XX veka došlo do razdvajanja. Za razliku od suseda, koji su zauzeli novi politički kurs i krenuli putem evrointegracija, konstitutivni narodi bivše SFRJ oživeli su nedosanjane snove o nedovršenim državama. Vraćajući se velikim državnim pitanjima i arhaičnim nacionalnim projektima ostali su na stadijumu pretpolitičke zajednice. Ne dozvolivši evoluiranje vrednosti, usvojenih početkom XIX veka, pokazali su političku nezrelost, i nespремnost na suočavanje sa nadolazećim tranzicionim problemima. Nacionalna rukovodstva, zaslepljena vlastoljubljem, težila su da, po svaku cenu, budu upisana u istoriju kao državotvorci. Držeći sve poluge vlasti u svojim rukama, državni vrh uspeo je da putem bezobzirne propagande stvori utisak da je rat neminovan. Poslednju deceniju XX veka obeležili su jedinim ratom koji je vođen na starom kontinentu nakon II svetskog rata – građanskim ratom u Hrvatskoj i BiH. Kasnije će se pokazati da su žrtve bile uzaludne, kao i uvek uostalom. Naime, potpisivanjem Dejtonskog sporazuma SFRJ se raspala na federalne republike, pri čemu su nekadašnje administrativne granice proglašene

ne za nove državne. U ratu stvorena, SFRJ je ratom i nestala. Nova državnost krvavo je plaćena – više hiljada žrtava, ogromna materijalna šteta i razbuktales nacionalističke strasti.

Falsifikovanjem stvarnosti u Srbiji je stvoren privid pobeде. Predsednik SRJ Slobodan Milošević, čak je krunisan oreolom mirotvorca. Bilo je potrebno da se desi još jedna humanitarna katastrofa, kao posledica bombardovanja Srbije 1999. pa da građani shvate 5. oktobra 2000. da se vladajući režim mora promeniti. Međutim, šest godina nakon revolucije promene nisu na zadovoljavajućem nivou. Etničke podele i dalje destabilizuju multietničko društvo Srbije. Suočavanje sa prošlošću izvodi se parcijalno i to uglavnom od strane onih koji su od samog početka ukazivali na drastične posledice nacionalne mržnje. To nije dovoljno. Istina mora prožeti sve pore našeg društva. Jednom zasvagda mora postati jasno u čemu je bila greška, kako nam se više nikada ne bi ponovilo. Potrebno je redefinisati koncept nacije. Neophodne su nam nove vrednosti koje će nadići nepremostive i trajne etničke barijere. Doba mira nastupiće kada nacionalni identitet pređe u sferu kulture i tradicije, a društvo usvoji nove smernice – ekonomski prosperitet i evrointegracije. Drugi pravac promena jeste jačanje civilnog društva. Budući da počiva na postulatima individualnih sloboda, time bi bila razbijena monolitnost kolektivizma, čija je ujedinjujuća snaga bila lak plen za manipulaciju.

Proces suočavanja sa prošlošću jeste dugotrajan i sveobuhvatan. Jedinostvenog modela nema, kao što nema ni jedne celovite istine, već postoji mnoštvo pojedinačnih. Deo istine nose nevine žrtve, čija je jedina krivica bila pripadanje nekom narodu. Deo istine nose uniformisana lica koja su po nečijem naređenju počinila strašne zločine. Tu dolazimo do pitanja – kako nam se mogao desiti rat? Za ne poverovati je da su građani Srbije, dajući podršku ondašnjem predsedniku Miloševiću 1990. to činili sa namerom da naprave pakao od svojih života. Ne. Tada su postali svesni da Titove Jugoslavije više nema i da se treba suočiti sa promenama koje postkomunističko razdoblje sobom nosi. Kao vesnik novog doba on je prihvaćen kao što bi bio prihvaćen bilo ko drugi ko više nije komunista. Međutim, ovaj nekadašnji član KPJ, nesposoban da se suoči sa turbulentnom tranzicijom ponudio je nacionalizam kao univerzalno rešenje za nastale probleme.

Unutardruštveni konflikti projektovani su na nacionalnu ravan u cilju održanja vlasti. Bezobzirna propaganda širila je ideju o oslobođenju i ujedinjenju svih Srba u jednoj državi. Stravični prizori sa malih ekrana, dezinformacije i cenzura medija, mobilizovali su nacionalna osećanja. Prihvatanje kolektivnih ciljeva bilo je moguće usled dominirajuće kolektivističke tradicije koja je socijalističko ruho zamenila nacionalističkim.

Čitava istorija Balkana obeležena je oslobodilačkim borbama za kolektivna prava. Autoritarna politička kultura nalagala je patriotizam do samouništenja. Ksenofobija je sprečila razvoj individualizma. Oslobođena Srbija od seljaka je napravila vojnika onemogućivši mu da postane građanin. II svetski rat omogućio je prodor istočnjačkog socijalizma na ove prostore. Opet je kolektivitet pod maskom samouprave potisnuo nakratko oživelu individualnu inicijativu. Odricanje od individualne slobode donelo je blagodet neodgovornosti. Društvo je politizovano kako bi moglo da bude kontrolisano od strane države. Neefikasna i preopterećena država doživela je kolaps. SFRJ je odradila svoje – konstitutivni narodi poželeli su da se samokonstituišu u nacionalne države. Režim je još jednom našao uporište u ksenofobiji. Rat je odložio unutrašnje promene što je i bio cilj rukovodstva. Međutim oni koji su rat pokrenuli proglašeni su na kraju od strane međunarodne zajednice mirotvorcima. Bilo je potrebno da se užasi stradanja ponove na Kosovu i Metohiji pa da postane očigledno ko je glavni krivac. Oktobra 2000. konačno se čuo glas onih koji su sve vreme osuđivali ovu populističku diktaturu. Pogledalo se istini u oči – Milošević je iza sebe ostavio postratno poraženo društvo, ruiniranu privredu i razoren pravni sistem.

Međutim, sećanja na rat problematizuju odnos sa stvarnošću evocirajući slike užasa. Strah od gubitka Kosova ponovo omogućava nekim regresivnim strujama da igraju na kartu nacionalizma. Ne postoji svest o tome da nas svet percipira kao militantan narod. Društvo je duboko podeljeno između nacionalističke i građanske struje. Suočavanje sa prošlošću doživljava se kao nametanje uverenja građanske opcije. I dalje postoji tendencija problematizovanja onoga što je do juče bilo uobičajeno – opet tražimo strance među nama.

Srbija je oduvek bila multietničko društvo. Kraljevinu SHS izgradio je „troimeni narod“. Vezivno tkivo SFRJ bila je krilatica

„bratstvo i jedinstvo“. Činjenica, da tako dugo opstaje suživot upućuje da je deplasirano raspravljati na čijem smo tlu. Neophodno je redefinisati koncept nacije. Sagledavanje posledica agresivnog nacionalizma može dovesti do napuštanja istog. Suočavanje sa istinom lišilo bi ratne zločince titule heroja. Osuda katastrofalnih poteza onemogućila bi povratak istih ili njima sličnih na vlast. Nacionalni identitet trebalo bi izmestiti u sferu kulturnog, a ne stavljati u partijski program. Potrebne su nam nove unificirajuće vrednosti, koje bi trebalo osnažiti Ustavom. Nosilac tih vrednosti individualizma, autonomije, tolerancije, jeste civilno društvo. Naš civilni sektor je nedovoljno razvijen. Građani moraju shvatiti da se on samokonstituiše putem mnoštva individualnih inicijativa. Stoga je bitno spoznati vlastiti interes. Budući da svi pripadamo ovom društvu bez obzira na nacionalitet, svi ma nama je u interesu da ono napreduje. Verujem da opredeljenost za ekonomski prosperitet i evrointegracije nosi veliki unificirajući naboj u sebi. Pređašnje stanje ne sme se zaboraviti kako nam se nikad više ne bi ponovilo da našu volju izražava autistični voluntarizam, koji je mnogima naneo štete, a najviše nama samima. Predugo smo radili protiv sebe.

Vanja Miljković

***

*Ako odnekud dođeš i stigneš gde treba da stigneš,
neko će ti ponuditi svežu pogaču i malo soli,
možda i slatko sa blagim medom koje miriše na vanilu i vino.
Znaćeš tada da si u kući prijatelja,
da si stigao u Srbiju...
Sloboda, ljubav, pravda
u toj su ruci koja ti pruža hleb i so
i koja ostavlja otvorena vrata na svojoj kući.
U Srbiji si, stranče, i tvoja sloboda i tvoja čast su na sigurnom.*

Pol Disnard, *Ako odnekud dođeš*

Dvadeset i prvi vek je, zasigurno, raskrznica u istoriji planete. Kada o početku trećeg milenijuma za stotinak godina profesori istorije budu govorili, svojoj će viziji našeg vremena davati veliku civilizacijsku važnost. Reći će: *To je bilo vreme kada se menjao svet*. U ovom će se veku, verovatno, okončati globalne nesuglasice, Evropa će se ujediniti, a opasnost od izbijanja Trećeg svetskog rata trebalo bi da bude svedena na minimum. Živimo, dakle, u vremenu koje je od presudnog značaja za budućnost i često toga nismo ni svesni. A na Balkanu, u jednoj zemlji čija je istorija duga i ispreplitana borbama i nesuglasticama, na pragu nove epohe i dalje se vode iscrpne i nimalo značajne rasprave o izgubljenim godinama. Ta je zemlja, utemeljena na pravoslavlju nasleđenom od Vizantije, još u trinaestom veku imala kralja, u četrnaestom je postala carstvo, njeni naučnici i umetnici doprineli su razvoju civilizacije, a danas, ipak, mnogi stanovnici sveta ne znaju gde se ona tačno nalazi i kad čuju ime Srbija, prva im je pomisao – rat. U poslednjoj deceniji iz te su se zemlje mnogi iselili, tražeći u tuđim otadžbinama iskru lepše sutrašnjice.

Srbija juče i Srbija danas. Srbija sukoba.

U većitoj borbi sama sa sobom, hoće li se ikada probuditi iz dugog sna i shvatiti poruke sopstvene prošlosti? Oduvek su je sputavale borbe za vlast, koje se i posle toliko godina nastavljaju nesmanjenom žestinom. Jeste li za Obrenoviće ili Karadorđeviće? Za kralja ili partiju? Za Slobu ili Vuka? SPS ili DOS? DSS ili DS? G17 ili radikali? Svakodnevno vašarište na kome vešti prodavci magle nude najrazličitije upakovane fraze. Sa televizijskih ekrana Veliki Političari poručuju: *Ako nama, narode, date vlast, plate će biti veće, penzije redovne, a u Srbiji će teći med i mleko. Oni su krivi za sve! Dole vlada! Raspustite skupštinu!*, na šta drugi Veliki Političari odgovaraju: *Zar oni koji su upropastili ovu zemlju da govore o nama koji smo učinili sve da se u Srbiji živi bolje! Na giljotinu sa njima*. Izbori, kojih je u poslednjih pet godina bilo toliko da je teško naći nekoga ko bi ih sve mogao nabrojati, prava su tragikomična drama koja obavezno ima dva čina. U prvom će pljuvati svako na svakoga, dok zbunjeni građani, koji svaki put u sve većem broju odustaju od učešća u predstavi, ne poklone nekome od njih svoj glasački listić, a drugi čin će biti međusobna bokerska borba dva preostala igrača za koje će ostatak glumačke ekipe u taborima navijati. I dok poslanici u skuštinu igraju reprize te popularne španske serije, dok ljudi, izgubljeni u lavirintima isprepletanih laži i *poluistina*, navijajući prate njihove TV duele, a u pauzama sve češće zajedno gledaju *Grand* i kroz ružičasta stakla zaviruju u svet poznatih kvaziumetnika, jedan je vek u Srbiji završio kao što je i počeo, strašno – atentatom. I svima je lepo! Samo da bude para za nove epizode južnoameričkih telenovela i za poslaničke plate!

Teško je razlučiti šta je u današnjoj Srbiji istina. Da li je život onakav o kakvom svakodnevno slušamo i čitamo? Zatrpami nebitnim informacijama, čini mi se da zaboravljamo prave vrednosti i postajemo deo indiferentne sivozelenkaste pučine o kojoj je još Domanović pisao u svom „Mrtvom moru“ na početku dvadesetog stoleća (da li je moguće da se nimalo nismo promenili?). Ako petnaestogodišnjaka upitate kako se zove pesma nove zvezde popularne *grand-muzike*, dobićete i refren, a ako ga upitate kako se zove jedini srpski nobelovac, ostaćete bez odgovora. Deca u Srbiji odrastaju slušajući svakakve budalaštine koje nariču poluobučene (da ne kažem – polugole!) marionete, pa se, u poslednje vreme i ona priključuju tom ludačkom piru. Raspravljaju

njem o tobož važnim pitanjima (sa kim je neka estradna umetnica prevarila dečka, koliko je para neki sportista dobio da bi prešao u drugi klub, koji političar je koga nazvao lopovom) neispunjeni životi dobijaju lažni smisao, ali praznina ostaje. Ko je takvu Srbiju stvorio? Jesmo li krivi što i sami pripadamo cirkusu i što ne menjamo sopstvene loše navike? Isto se pitanje postavlja i nakon čitanja Domanovićevo „Vođe“: da li je kriv narod koji je slepo išao za Vođom ili je kriv Vođa koji je slep vodio ljude u propast ne odavši im svoju tajnu? Sve smo to iskusili: besprekorno verovanje vodilo je u ratove. Ljudi su činili ono o čemu ni u najmračnijim snovima nisu pomišljali – nekadašnji susedi noževima i puškama nasrtali su jedni na druge, zbog pripadanja različitim *stranama* raspadale su se porodice, godinama su sahranjivana moralna načela, činjeni su zločini. Ko može opravdati ta nedela? Zar je to u duhu naroda koji sebe smatra naslednikom pravoslavne tradicije?!

Još smo u nečemu pogrešili – u stavu prema promenama. Mislili smo da ćemo se jednog jutra probuditi u zemlji okupanoj suncem novog milenijuma, a da sami ne moramo učiniti ništa. Kada počnemo da donosimo odluke o sopstvenom životu i kada budemo imali snage i volje da se suprotstavimo lažnim rodoljupcima, koji jedino vole novac i moć, uspećemo da promenimo stvarnost i shvatićemo da nije potrebno izgubiti sebe da bi nas Evropa prihvatila. Ni svet nije savršen, ali je svestan da bez menjanja nikada to neće postati. Ne treba se bojati promene jer bez pokušaja i padova nećemo znati koliko vredimo. Traganje za istinom, za onom apsolutnom i bez imalo sumnje, naporan je i dug put. Uvek je najlakše odustati i prepustiti se indiferentnosti, ma koliko ona teška i sramna bila. Da li je to ono što želimo – da čitavog života pričamo kako smo prevareni, da tražimo krivce u prošlosti, a da, zapravo, znamo da smo sami najveći krivci?

Pripadati svetu ne znači samo poboljšati životni standard, već biti sposoban da ispraviš sopstvene greške. I ono što je najvažnije – potrebno je duhom biti deo civilizacije, nositi njenu kolevku u srcu, a ne izgubiti svoju unikatnost. Pored onih koji u tom svetu vide velikog neprijatelja tradicije, postoje i oni koji sve iz tog sveta prihvataju kao proverenu vrednost. Zaludeni *američkim snom*, oni, svesni koliko je veštačkog u tom snu, ipak žele da ga prožive poistovećujući se sa poznatim *zvezda-*

ma koje ispod maske glamura i slave kriju tragove poroka i patnje. Moramo biti svesni da i svet još uvek greši i da nisu svi koji geografski pripadaju zemljama razvijenog duha istinski branioci čovečanstva.

Kada budemo imali smelosti da oprostimo jedni drugima prejaku reč, da poštujemo onoga ko je drugačiji, da razumemo tuđu patnju, kada budemo u sebi pronašli iskru one istinske čovečnosti, znaćemo da smo na pravom putu da Srbiju vratimo tom svetu od koga se jednom krivicom naših prethodnika i nas samih, odvojila. U godinama sivila i magle vrednosti gube smisao samo ako nikada i nisu bile nerazdvojni deo ljudskog bića. Neka nam sve što se desilo bude pouka. Iste greške ponavljaju samo oni koji se na putu kroz vreme nikada ne zaustavljaju kako bi preispitali sopstvene postupke, jer nemaju hrabrosti da pogledaju odraz u ogledalu. A kakav je naš odraz danas? Srbija, suočena sa pitanjima koja traže smeće i brze odgovore, gleda televizijske sapunice i peva nakaradne stihove novokomponovane muzike okrećući glavu od problema koji bi je mogli koštati opstanka. U raznim televizijskim raspravama traže se krivci za postojeće stanje, a niko ne govori o mogućem rešenju. Kada ćemo se umoriti od tog neprestanog suđenja i sigurnim korakom krenuti ka budućnosti u kojoj ima mesta za svačiju različitost?

Srbija sutra.

Srbija kakvu su ranije opisivali stranci koji su se u njoj osećali sigurno. Srbija koja neguje tradiciju i menja loše navike. Srbija koja voli i prašta, stvara i poklanja. Srbija koju vole, kojoj praštaju. Srbija u kojoj mladi vide sebe. Srbija koja miriše na maline i vino. Zemlja Andrića, Kiša, Crnjanskog. *Sumatra* sveta.

Ima li u nama dovoljno želje da taj ideal ostvarimo, da se oslobodimo krivice i krenemo ka istini?!

Senka Čekrdin

O krivici istini i promeni u Srbiji

Svest mladih u Srbiji o događajima, ljudima i situacijama koje im kreiraju život svodi se na minimum, te stoga smatram da je potrebno da svako u sebi probudi građanina, da znamo ko vuče konce nad našim glavama i da kreiramo sopstveno mišljenje o trenutnoj situaciji čitajući, prateći medije, slušajući i uključujući se u razgovore.

Pojam krivice u Srbiji sobom nosi sve što smo godinama trpali pod tepih i što je sada počelo isplivavati napolje uprkos tome što neki neuredni čelnici i dalje ovu zemlju pokušavaju srediti prikrivanjem onoga što se dogodilo i što će se događati ako istina ne ispliva. Šta se nama zapravo dogodilo? Događila nam se mržnja iz koje je pobeđu odnela diskriminacija. Polna. Rasna. Verska. Događilo nam se to da smo zaboravili da su Hrvati, Bosanci, Albanci, Romi... ljudi, a ne naši narodni neprijatelji. Zaboravili smo da rat ne počinje tako što cela nacija odjednom odluči da će da ubije komšije jer nisu Srbi, već da se gotovo sve odvijaju po unapred smišljenom planu.

Zaboravili smo da moramo optužiti one koji su krivi. Za smrt, laži i prevaru. Kao da više ne umemo poštovati tuđi život. Dozvolili smo da nečiji lični interesi počnu upravljati našom državom. Izgubili smo moć racionalnog rasuđivanja i dozvolili sebi da glasno mrzimo ono što je ispravno pod izgovorom da svi rade protiv nas i hoće da nas unište. Istina je to da mi više ne želimo otvoriti oči samo zato što je tako lakše. Ali ona je počela isplivavati i sada kada okrenemo glavu vidimo je na sve strane koliko god ne želeli da je priznamo.

Promena se ipak sastoji u tome što smo ponovo počeli da učimo kako da budemo ispravni. Podsećamo se da prekršeni zakon sobom povlači kaznu, da nismo jedina nacija na svetu i da zlo nije činjeno u ime nacije već pojedinaca.

Potrebno nam je da lupimo glavom o zid i suočimo se sa budućnošću, a ona počinje čišćenjem sopstvenih dvorišta.

Moramo prihvatiti činjenice, poštovati tuđ život, zaboraviti na predrasude, diskriminaciju, optužiti one koji su kršili i krše zakon. Potrebno je da sopstveno mišljenje formiramo sami prateći izvore iz kojih možemo dobiti što istinitije informacije, a ne sledeći idole, slepo im verujući. Počinjemo shvatati da nijedna institucija nije idealna i da je ljudski grešiti, ali i snositi posledice svojih grešaka. Ako je istorija učiteljica života, zašto nam je toliko lako da zaboravljamo?

Perspektiva građana kada su u pitanju radna mesta, školovanje, plate, podizanje dece, izražavanje sopstvenog mišljenja, ponašanja u skladu sa svojim potrebama, raspolaganje dečjim i ljudskim pravima, nedeskriminacija i nezalupotreba su na prilično nezavidnom nivou.

Mnogo je onih koji svoju budućnost vide van Srbije jer kada imaju sredstva za završavanje studija ili nižeg obrazovanja po završenom školovanju teško nalaze posao u svojoj struci izuzev ako nemaju „dobru vezu“, čak i ako se uspeju zaposliti bivaju nedovoljno plaćeni za svoje znanje i rad. Materijalno stanje je osnovni razlog što mnogi napuštaju zemlju; ono je uzrok i pojave bele kuge, nezadovoljstva ljudi, siromaštva... S druge strane oni koji su do ogromnog ličnog kapitala došli mutnim poslovima smatraju se sposobnima da upravljaju državom, a s obzirom da su moć i sredstva usko povezani, često uspevaju da se probiju u političke vrhove u kojima se odigrava nešto, što još uvek ni sama ne mogu da pojmem, ali apsurdno je to što se u zaveru šverca cigareta, ubistva premijera, masovnog genocida, skrivanju ubica... upliću imena državnika koji predstavljaju našu zemlju, koji vode našu politiku, oni koje smo mi izabrali.

Nejasno mi je i to da je većina jedne nacije u stanju da zaboravi mučan način na koji je živela gazeći ljude da bi dobila šaćicu hleba, i oprost, napravi idola od jednog čoveka i njegovih „apostola“ čiji je jedini interes bio lični. Čoveka koji je vešto umeo da laže, manipuliše i nadasve želeo da vlada.

*Do cilja se stiže bleskom genija
ili umešnom pokvarenošću.*

Balzac: Čiča Gorio

Ovaj „princip“ je jedna od golemih razlika između ubijenog premijera Zorana Đinđića, koji je jedini umeo da nas postavi na noge i izvuče iz blata i umrlog Slobodana Miloševića, haškog optuženika koji je doprineo da potonemo u to blato, koji danas, nakon svoje smrti ponovo postaje idol. Ono što me teši jeste (možda privid) da su se generacije podelile i da su mlađi počeli otvarati oči sebi, a potom onima starijim i mlađim od sebe.

Činjenica je da problem postoji. On leži u nama samima. U našoj spremnosti da oštro osuđujemo sve ono što je novo i nepoznato, prethodno se ne informišući o tome. U našoj navici da poričemo neoborive dokaze za zlodela činjena u ime svih nas. U našoj lenjosti dok od zaposlenja očekujemo da će pasti s neba, pa i kada padne bivamo nezadovoljni ako dobijemo posao na kome zaista treba nešto raditi da bismo došli do zarade. Odrasli smo u patrijarhalnom načinu življenja gde žena predstavlja domaćicu, čuva decu i biva kriva što ih je loše vaspitala. Isuviše smo spremni na to da je sve što dolazi sa zapada loše. Uživamo da „teramo inat“ svemu onome što nam može biti od koristi samo zato što nam je teško da menjamo navike, postanemo svesniji, samokritičniji. Ponekad stičem utisak da su mnogi van ove zemlje svesniji situacije u njoj nego mi sami. Možda zbog toga što je isuviše struja koje vuku na svoje strane, što su strani mediji objektivniji, zato što smo usred procesa tranzicije, promena, odrastanja. A i dalje nam je lakše da kad pogledamo snimke iz Srebrenice kažemo da je u pitanju foto-montaža ne verujući više ni sami sebi. I dalje mnogi smatraju da je Haški tribunal veliko zlo i još jedan način da unište Srbe kao narod. Zbog čega onda sami ne sudimo onima koji su diktirali ubistva u ime svakoga od nas? Zbog čega je toliko lakše poricati očiglednu stvar nego izviniti se? Nije li to ljudskije i moralnije? Daci kada napuste onovsnu školu prvo što ih sačeka jeste šamar istine koji govori da mi ipak nismo najbogatija, najuspešnija zemlja, kako su ih do tada učili.

Naime nalazim da svakako nismo zemlja čiji se politički, ekonomski, socijalni... status može jednostavno i lako definisati. Ali uprkos problemima smatram da moja država može da mi pruži mnogo kvalitetnih stvari, poput školovanja. Mislim da naš narod počinje shvatati da mu je potrebno da racionalno razmišlja i deluje. Da rešenje nije u tome da mrzimo jedni druge zato

što ne poštujemo svi istu tradiciju, ne govorimo istim jezicima, različito pripremamo hranu i nismo svi iste boje kože.

Mislim da je najuputniji način za rešavanje naše situacije niz edukacija, debata, istinitih informacija... Potrebno je da ponovo naučimo da svoje stavove ne treba formirati na osnovu pojedinih ličnosti i njihovog načina življenja, već tako što ćemo saslušati sve izvore koji nam nude tražene informacije, zatim porazgovarati sa nekim o tome, razmeniti stavove nezavisno od toga kojoj narodnosti pripadamo, a potom ih sami srediti u našoj glavi. Ali isto tako ne bi trebalo da se držimo tih stavova po svaku cenu i vreme je da priuštimo sebi luksuz promene mišljenja ukoliko nam se čini da je drugi način ispravniji. Krajnje je vreme da sebi priuštimo osećaj da smo zajednica, ne omalovažavajući sve one koji su u manjini, da o ljudima ne sudimo na osnovu njihova izgleda i vere, jer je mnogo lepše da težimo ka demokratiji čija definicija sobom nosi mnogo tolerancije i nediskriminacije, nego da trujemo komšijske pse jer su zalajali na nas.

Aleksandra Uskoković

Intrigantna tema o krivici, istini i promeni u Srbiji je deo sadašnjosti kojom se moramo baviti. Mnogo toga ne biramo. Nužnost nas veže za istoriju i prošlost, ali su sadašnjost i budućnost u našoj vlasti. Mladi u našoj zemlji nisu dovoljno informisani o događajima proteklih petnaest godina. Moji drugovi i drugarice znaju za rat u Bosni, za bombardovanje 1999. godine, za Haški tribunal i zločince kojima se tamo sudi. Naglašavaju šta je od svega što čuju istina ili iznose stavove svojih roditelja. Ali se nikada nisu zapitali šta je prava istina.

Neinformisanost ili nepriznavanje istine je problem zbog koga svi patimo, problem koji nam ne dá da idemo u bolju budućnost i problem zbog koga ćemo stagnirati sve dok ne nađemo rešenje. Zato ja želim da znam pravu istinu. Želim da znam ko je kriv. Želim bolju budućnost za svoje vršnjake i sebe. Ne želim da se polovična istina, zbog koje svi patimo, prožima na naredne generacije. Ne želim da hodamo u mraku. Želim da se suočimo sa prošlošću i promenimo svoje stereotipne stavove.

Nije dovoljno da se uključe samo državni organi već i mediji, nevladine organizacije i svi građani dobre volje.

Do petog oktobra 2000. godine naša država je bila mala, konzervativna sredina u kojoj je vladavina jednog režima ličila na apsolutizam nekih država u šesnaestom, sedamnaestom ili osamnaestom veku. Pojedini mediji bili su veoma privrženi vladajućem režimu dok oni objektivni nisu mogli da informišu iz straha od zatvaranja ili pretnji smrću. Oni koji bi se suprotstavili gubili bi posao, vodili se kao nestali ili bili ubijeni. Žrtva takvog režima je novinar Slavko Ćuruvija koji je istinu platio životom.

Glas mladih, naročito studenata, nije se poštovao a još manje tinejdžera koji nisu ni smeli da se pitaju. Veliki broj demonstracija je surovo suzbijano. U mnogima je bilo i žrtava. Zašto? Ko je kriv? Da li smo mi krivi što se pitamo? Da li smo mi, kao narod, krivi što nismo ranije uticali na režim i tako sprečili du-

gogodišnja stradanja, a samim tim i demonstracije kao posledice? Ili postoji pojedinac odgovoran za sve?! Ali nakon tog petog oktobra situacija se menja. Svakom je dozvoljeno da kaže šta misli i oseća. Nema više društvenih stega koje nam nisu davale mira. Nema više tog režima koji nas je izolovao od sveta. Sada smo slobodni. Počinjemo da govorimo o temama koje su dugo bile zabranjene. Postavljamo nova i stara pitanja. Preispitujemo sopstveni identitet. Da li se i koliko naš identitet promenio posle svih dešavanja na prostoru bivše Jugoslavije. Da li možemo da kažemo ko smo? Da li bez srama i stida možemo da priznamo da smo Srbi?

Pomoć slobodnih medija dala nam je nova saznanja, proširila vidike ili pokazala ono što možda mi sami nismo hteli da vidimo. Mediji, koji su nekada sejali mržnju, sada su na našoj strani, strani mladih, pomažu nam da napredujemo, kako na psihološkom tako i na profesionalnom planu. Mladi su dobili više udela u pitanjima budućnosti. Posvetili su se sebi i formiranju slobodnog stava prema problemima koji su posledica prethodne vlasti.

Moji drugovi i ja smo pohađali radionice ljudskih prava, tolerancije, interkulturalnosti i nenasilne komunikacije koje su mnogo pomogle u formiranju moje ličnosti i stava i dale mi slobodu da sama donosim odluke bez ičijeg uticaja.

Zahvalna sam zbog tih promena, ali su one pokrenule lavinu događaja koji nisu prijatni i kojih smo se pribojavali. Otvorena su mnoga mračna pitanja koja su se nekada samo nagađala. Formiran je međunarodni sud za nalogodavce i počinioc zločina na ovim prostorima. Otvaranjem ovih pitanja, naša država je postala glavna tema svetskih medija. Mračna istina je postala dominantan faktor. Sve što je nekada bilo lepo ili smo mi mislili da jeste, nestalo je preko noći.

Ljudi, koji su samo brinuli da njima bude dobro, počeli su da se bude i pitaju. Tražili su odgovore. Nisu želeli subjektivnu istinu koju piše režim. Želeli su i žele mir na ovim prostorima, mir u sopstvenoj zemlji, prestanak sukoba i na religijskoj osnovi. Žele mir i pomirenje.

Zato smatram da proces saznavanja istine i pomirenja treba da započnu državni organi kao i svaki građanin koji ima do-

bru volju. Dosta je bilo sporog i neadekvatnog suočavanja i nespremnosti državnih organa da stvore pogodniju klimu u kojoj bi se što bezbolnije diskutovalo o prošlosti, istini, krivici i promeni. Država treba da nađe rešenje, osmisli plan koristeći ideje građana. Treba da otvori savetodavno telo koje će redovno zasedati i diskutovati o problemima i njihovom rešavanju. Trebalo bi povremeno da organizuje javne diskusije, debate i konferencije o postignutim rezultatima. Moraju se eksponirati i potencirati ove teme i u medijima koji bi trebalo da izađu u susret. Trebalo bi da se organizuju tribine na kojima bi se diskutovalo o ratnim zločinima i žrtvama ratova, ali i o ogromnim materijalnim razaranja i ekonomskom zaostajanju čije smo žrtve najviše mi mladi.

Ali i građani moraju da rade na sebi. Moraju prestati sa optuživanjem, nepoverenjem, netolerancijom, predrasudama i zataškavanjem zločina za koje tražimo „istorijska opravdanja“. Ne sme se misliti da smo mi „nebeski narod“, nedodirljiv, nepogrešiv i iznad svih. Moramo sprečiti ponavljanje istorije. Moramo približiti mladima pojam krivice koji je Jaspers svrstao u četiri kategorije – individualnu, kolektivnu, moralnu i političku. Moramo se truditi da uspostavimo otvoren dijalog između sukobljenih strana, Trebalo bi da se otvoreno razgovara o problemima, da više ne bude mržnje između Srba, Hrvata, Bošnjaka i Albanaca. Svi mladi treba da nauče razlikovati krivicu od odgovornosti. Treba da se bore i trude za sebe, svoju budućnost i budućnost „nekih novih klinaca“. Neće biti opravdanja ako to ne učinimo. Ne smemo se više oglušivati o znake upozorenja i naša sudbina ne treba biti drugim zemljama za nauk već za primer. Mora doći do rasvetljavanja prošlosti, do priznavanja istine i snošenja posledica kao kazne za zlodela kojih nismo ili jesmo bili svesni. Jer, „individualno ili kolektivno otrežnjenje omogućiće nam da prošlost smestimo tamo gde i pripada, u istoriju, i posvetimo se kreativnom i radosnom oblikovanju budućnosti kakvu priželjkujemo i na kakvu imamo prava“.

DIJALOG IZMEĐU RELIGIJSKIH ZAJEDNICA KAO PUT KA POMIRENJU

Ivana Franeta

Religija se održala i u 21. veku, epohi tehnološkog napretka i kompjuterizacije. I uprkos pretnjama modernog društva, religija danas igra značajnu ulogu u životu čoveka, ali i u životu države. U velikoj meri ona utiče na svest čoveka, na njegove stavove prema životu i prema drugima. Kao vrsta uporišta naspram hladnog sveta mašina, kao nešto što pripada tradiciji, religija se postavlja kao čuvar identiteta naroda i nade u bolje sutra. Međutim, pitanje koje se postavlja je, da li je moguć život u multikonfesionalnoj i multietničkoj sredini? Naročito kada se ima u vidu da je prethodni vek obeležen raspadom mnogih zemalja, kao što su SSSR, Čehoslovačka, Austro-Ugarska i možda najbolji primer Jugoslavija. Sukobi na prostorima bivše Jugoslavije imali su i obeležja međureligijskih sukoba. Naime, međunacionalne napetosti bile su u određenoj meri potencirane i različitom religioznom pripadnošću tih nacija, odnosno nacionalnih manjina. I sada, nakon svega, može li upravo religija, odnosno dijalog između različitih religijskih zajednica biti ključ pomirenja?

Može se reći da je religija stara koliko i čovek, a njen razvojni put se kretao od naivnog obožavanja predmeta i pojava iz prirode, totemizma, preko politeističkih religija, do monoteizma. Ipak, ma koliko se činile različite, sve religije imaju jedan zajednički cilj. Od samog početka svrha religije je bila da pruži čoveku utočište pred nepoznatim, da ga uputi u to kako treba živeti u skladu s prirodom i drugim ljudima, i konačno, da mu ulije nadu u bolje sutra. Kada je stvorena prva Biblija, ona je pre svega zamišljena kao vrsta moralnog zakonika, koja je od strane Boga kao Svevišnjeg bića data ljudima da se njome rukovode u životu. Bilo pisani, bilo nepisani, božji zakoni uvek propisuju Dobro i Ljubav. Oni su „Slovo ljubve“ upućeno celokupnom ljudskom rodu. Ali da li je ljubav istinska ako je destruktivna? Danas se, nažalost, ispoljava sve veća agresivnost pojedinih verskih zajednica, a nacionalni i religijski ekstremizam i ekskluzivizam, upravo su uzroci mnogih sukoba. Takvo poimanje religije i svakako zloupotreba Svetog pisma narušava međuetničku i među-

religijsku toleranciju, a baš je ona (tolerancija) potrebna za istinski dijalog između pripadnika različitih zajednica. Ukoliko tolerancije nema, ne možemo ni govoriti o dijalogu, već samo o monologu, a jednostrana komunikacija nikada nije dovela do rešenja problema, koji svakako postoji, inače ne bi ni došlo do sukoba na prostorima bivše Jugoslavije.

Raspad bivše Jugoslavije za mnoge je bio šok. Potpuno je neshvatljivo kako su se dojučerašnji prijatelji tako preobrazili i okrenuli jedni protiv drugih, praktično preko noći? Svakako da „zaslugu“ za dobar deo onoga što se dogodilo dugujemo medijskoj propagandi. Udarne vesti bile su pokolji srpske dece od strane Hrvata i Muslimana i obratno, u zavisnosti od toga čija je televizija emitovala program – prebacivanje krivice s jedne strane na drugu. A ko je zaista kriv? Krivi smo svi. Moramo shvatiti da u ratu nema pobjednika i da svi gube. Ako želimo da započnemo bilo kakav dijalog, moramo priznati da smo svi manje ili više posredno ili neposredno učestvovali u ratu, bratoubilačkom, koji će zauvek ostati mrlja u istoriji naših naroda. Da bi jedan narod ušao u rat znači da je većina tog naroda izglasala rat. Dakle, izmanipulisani ili ne, krivi smo kao narod, i to ne samo mi Srbi, već i Hrvati i Bosanci. Tu krivicu kolektiva moramo priznati da bismo napravili taj prvi korak na putu ka pomirenju. Tek onda sledi dugotrajni proces sticanja poverenja između različitih zajednica, etničkih i religijskih.

U dijalog moramo ući bez predrasuda, a najbolji način da se one izbegnu jeste informisanost. Ovo se često javlja kao problem jer su mnogi neupućeni ili imaju nejasne i uglavnom pogrešne predstave o drugima. A kako je praksa pokazala, netrpeljivost je u velikom broju slučajeva posledica pogrešnog ili nedovoljnog obrazovanja. Kao bitan faktor ističe se uticaj crkvenog učenja. To je naročito značajno za prevlađivanje etničkih i rasnih predrasuda, a posebno onih da postoji *a priori* mržnja jednog naroda, odnosno pripadnika jedne religijske grupe, prema drugima. Takva se propaganda naročito širila početkom devedesetih na prostorima bivše Jugoslavije, i takva je propaganda kriva za stvaranje predrasuda i buđenje onog najgoreg u nama. Ishod je dobro poznat. Crkva bi trebalo da budi svest da smo svi jednaki pred Bogom, da svi ljudi imaju ista ljudska, građanska i kultur-

na prava, i misija „Božjih izaslanika na Zemlji“ bi bila širenje ljubavi, razumevanja i tolerancije.

Sve religije u svojoj suštini imaju nešto zajedničko: sve su vrsta moralnog zakonika i sve imaju svrhu da pruže čoveku utočište i nadu u bolje sutra. Ni hrišćanstvo ni islam ne propisuju da treba ubiti, niti opravdavaju ubistvo, niti bilo kakvo ugrožavanje čovekovih prava. To nije svrha religije, i svako tumačenje koje opravdava narušavanje osnovnih čovekovih prava, predstavlja zloupotrebu božjeg zakona. Ne možemo reći da je jedna religija ispravnija od druge, kao što ne možemo reći ni da je jedan jezik bolji od drugog, dokle god taj jezik ispunjava svoju funkciju u zajednici u kojoj postoji. Možemo da imamo svoje afinitete prema nečemu, ali ne možemo osporavati ono drugo samo zato što nam se ne dopada. Uostalom, nije li demokratija pravo svakog čoveka da sam bira, dokle god time ne ugrožava prava drugoga?

Da bismo uspostavili kvalitetnu komunikaciju moramo poštovati opšta ljudska prava, pravo na slobodu mišljenja i opredeljenje. Saslušajmo druge i poštujujmo njihov izbor. Nismo samo mi uvek u pravu i ne postoji samo jedna ispravna odluka. Treba govoriti o sličnostima između religija, a ne potencirati razlike. S različitostima bi trebalo naučiti da živimo u harmoniji, jer kao što prijateljstvo i ljubav poživaju na međusobnom dopunjavanju i razumevanju, tako i komunikacija između religijskih grupa može doprineti skladnijim odnosima. Poučeni greškama iz prošlosti, moramo naučiti da živimo s drugima u miru, da ih poštujemo i da se međusobno dopunjujemo.

Dakle, ne ponavljajmo greške, učimo iz njih. Do rešenja problema moramo doći zajedno, to mora biti zajednička odluka svih strana. Dijalog među religijama treba da bude poziv na humanost. Čovek je društveno biće, on sam ne može da opstane. Njegovo mesto je u zajednici. Stoga, naučimo najpre da volimo sebe, a onda i druge, jer tamo gde nema tolerancije i poštovanja, ne može biti ni topline u međuljudskim odnosima, ni normalnog funkcionisanja zajednice, kao ni jedinki koje je sačinjavaju. Pokažimo da je Balkan konačno spreman da se uključi u evropske integracije.

Dunja Poleti

Devetnaestovekovni mislioci očigledno nisu bili u pravu kada su prognozirali da će religija postati marginalni činilac u modernom svetu, da će nestati sa društvene scene i da će biti zamenjena razumom. Čovekova potreba za transcendentnim, za tražanjem, u okviru i izvan sopstvenog sveta, nije iščezla. Naprotiv, kraj XX veka doneo nam je religijski revivalizam.

U zemljama koje su napuštale komunizam i bile na početku svoje tranzicije ka kapitalističkom društvu, zaustavljen je proces sekularizacije¹. Međusobno približavanje i podržavanje države i crkve otvorilo je put za politizaciju religije. Specifične okolnosti na Balkanu nikako nisu išle na ruku osamostaljivanju duhovne sfere. Religijska pripadnost je, pored nacionalne, postala najhitniji nosilac čovekovog identiteta. Problem je bio u tome što su se nacionalne i konfesionalne granice preklapale, tako da je konfesija postala znak ne samo religijskog, već i bitan deo nacionalnog identiteta. Religija više nikako nije mogla da izbegne uključivanje u etnički sukob koji je bio na pomolu.

Činjenica da je konfesija igrala važnu ulogu u ratovima iz devedesetih govori o tome da različita religijska pripadnost i dalje može biti izvor mogućih sukoba i antagonizama. Niti želja da okrivimo tadašnje verske vođe zbog nedovoljnog anagažovanja na sprečavanju sukoba, niti jadikovanje nad činjenicom da je religija bila zloupotrebljavana, neće nam mnogo pomoći. Potrebno je da prihvatimo jedni druge onakve kakvi smo. To se može dogoditi jedino ako budemo imali želje i snage da se bolje upoznamo, da utvrdimo šta nam je to zajedničko, a u čemu se razlikujemo. Bolje razumevanje sagovornika se može ostvariti samo kroz razgovor sa njima.

1) Pojam sekularizacije može imati više značenja. Pod njim se može podrazumevati nestajanje religije ili gubitak njenog društvenog značaja, njeno veće prilagođavanje ovom svetu, odvajanje društva od religije, kao i prelazak od svetog ka svetovnom društvu (Hamilton, 2003: 306).

Nacionalne i konfesionalne podele postoje. Čini se da se protiv njih ne možemo boriti tako što ćemo ih negirati. Niko ne može da ospori da postoje muslimani ili katolici ili pravoslavci ili pripadnici bilo koje druge konfesije. Čak iako se sami ne deklariramo, nećemo moći da izbegnemo klasifikaciju i smeštanje u određene kategorije od strane drugih. Dekonstrukcija i prevazilaženje pojmova je „guranje problema pod tepih“. Ali, ono što možemo da prevaziđemo jeste vrednovanje kategorija. Nije sramota primetiti da je neko pravoslavac ili katolik ili musliman ili pripadnik bilo koje druge konfesije, sramota je pomisliti da je biti „drugi“ *a priori* loše. Mi nismo isti (i to je dobro, jer bi nam u protivnom bilo prilično dosadno), ali trebalo bi da budemo jednaki. Mi drugačije izgledamo, drugačije razmišljamo, drugačije se klanjamo, ali po pitanju prava i obaveza ne bi trebalo da postoje dvostruki standardi. To je cilj, a on se postiže kroz dijalog.

Pojam dijaloga, pored toga što podrazumeva razgovor između dva lica, ima još neke bitne karakteristike koje ga odlikuju. Vrlo često je to razgovor o zajedničkoj temi između dve ili više osoba koje mogu imati različite uglove gledanja. Cilj nije verbalno pobediti protivnika. Suština je u tome da učesnici izlože i obrazlože svoje stavove, da nauče nešto, da saslušaju drugoga, ali i da se prilagode i približe. Međureligijski dijalog je u neku ruku specifičan: učesnici ne samo da pripadaju različitim religijskim tradicijama i veroispovestima, oni imaju jasnu sliku o sebi i svom religijskom poreklu.

Kako različite religije pružaju u osnovi drugačije poglede na svet, one mogu biti izvor nerazumevanja. S druge strane, nijedna društvena sfera ne poziva tako jasno na tolerantnost, na razumevanje i na opraštanje više od religijske. Krajnji cilj svake religije jeste da transformiše ljudska bića. S obzirom na to da religija može da odredi pravac i smer u kojem će nas transformisati, ona može biti faktor pomirenja. Naravno da treba imati u vidu da religijske zajednice svakako nemaju onu političku moć koju imaju države, ali ne treba zanemarivati ni moralni, ni simbolični značaj na koji se religijske odluke često svode.

Da bi religijski dijalog bio uspešan put ka pomirenju, potrebno je ispuniti neke pretpostavke. Potrebno je, prvo, da racionalno sagledamo sve činjenice koje su vodile sukobu. Potrebno je da shvatimo da se odgovornost i krivica ne mogu tražiti samo u „drugima“. Moramo da budemo spremni da ispitamo i vlastitu

ulogu i da se suočimo sa vlastitom savešću. Potrebno je i da prihvatimo odgovornost ne samo za zločine, već i za indiferentnost i okretanje glave u drugu stranu. Dakle, potreban je samokritični duh. S druge strane, neophodno je da uvidimo vrednost i važnost „drugačijeg“, Neophodno je da uvažavamo razlike i da poštuemo religijski, etnički i politički pluralizam. Dijalog može biti dobar jedino ako su učesnici ravnopravni i ako jedni druge tako doživljavaju.

Religijsko pitanje se ne može do kraja svesti na individualni nivo i gurnuti u privatnu sferu, već je potrebna inicijativa na institucionalnom nivou. Za to su odgovorni ljudi na funkcijama, kako državnim, tako i crkvenim. Ali, da li ćemo uvek čekati zvanični poziv? Da li možemo nešto i sami da učinimo, na mikro planu, na nivou pojedinca? Često ni ne vidimo mogućnost da se sami angažujemo i čekamo da neko drugi prvi krene. Opravdanje za indiferentnost ne postoji. Mnogo je teže uložiti bilo kakav lični napor, posebno ako se rezultati ne vide ni odmah, a ni jasno. Ali, ako se svako od nas potruži bar malo, kumulativni efekat može biti ogroman.

„Evolucija nije ni dobra ni loša – ona, naprosto, jeste. Strujom možemo ubijati ili je koristiti za pravljenje tosta. Struja jeste. Preko interneta možete distribuirati dečju pornografiju ili upoznati budućeg supružnika. Internet jeste. Budućnost ne postoji. Ona nije ni dobra ni loša. Biće onakva kakvom je sami stvorimo. ‘Što jeste jeste’, kaže Dalaj Lama“ (Nordstrom; „Riderstrale“, 2004: 48).

Religija jeste. I konfesije jesu. I razlike jesu. Ali, one nisu po prirodi ni dobre ni loše. One su onakve kakvim ih sami stvorimo. Za to je potreban dijalog, a čini se da dijalog još uvek nije...

LITERATURA:

1. Hamilton, Malkolm, „Sociologija religije“, Clio, Beograd, 2003.
2. Nordstrom, Kjell, „Riderstrale“, Johas, Fanky business, Plato, Beograd, 2004.
3. Vukomanović, Milan, „Religija“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.

Andrea Kaitović

Bio sam čovek s ovim od juče, i hoću da budem čovek sa onim od danas; drugčijim možda i suprotnim. ali me to ne buni jer čovek je promena, a zlo je neposlušati savest kada se javi.

Teško je danas u vremenu u kom živimo i borimo se za svoju egzistenciju, biti kompetentan i davati odgovore na ove goruće teme. Nije religija inicijalna kapisla samo u XXI veku već je od nastanka hrišćanstva to aktuelan problem i nikada ne zamiere. Mnogo je nevine krvi proliveno rekama ne samo Evrope već širom sveta za očuvanje i odbranu onih ideala u koje verujemo. Kroz dalje izlaganje postaće vam jasno da se sukobi zasnovani na veri javljaju tek sa nastankom hrišćanstva, kao monoteističke religije.

Istorijski gledano, periodi sukoba među različitim religijskim tradicijama u svetu, pa i unutar samih religija, mnogo su duže trajali od njihovog sporazumevanja i dijaloga. Ti sukobi, koji su obično bili podsticani nekim religijskim nesuglasicama, sporovima (čak i kada religija nije uvek bila pravi ili jedini uzrok rata), ne moraju, međutim, nužno imati samo negativne konotacije. Čitav niz nerazjašnjenih problema unutar pojedinih tradicija počeo se rešavati tek kada su bili inicirani neki ozbiljni konflikti između pojedinih religijskih grupa ili pojedinaca unutar verskih zajednica. S druge strane, to ne znači nužno da je sukob uvek i poželjan, pogotovu kada rezultira u otvorenoj konfrontaciji među religijskim i etničkim zajednicama, pa i oružanom sukobu, ratu. Pojedini ratovi u istoriji imali su, naime, i religijska obeležja.

Vodenje dijaloga među religijskim zajednicama je jedna relativno novija pojava, a čisto istorijski gledano, period sukoba među različitim religijskim tradicijama (pa i unutar pojedinih

tradicija), mnogo je duže trajao. Ako uzmemo hrišćansku crkvu kao primer, nalazimo da je Međunarodna komisija za teološki dijalog između pravoslavaca i rimokatolika počela s radom tek 1980. g. dok je period sukoba, raskola unutar hrišćanstva trajao još od srednjeg veka. Svetski savet crkava, vodeća međunarodna organizacija čiji je cilj podsticanje dijaloga među hrišćanima stara je, pak, koliko i Ujedinjene nacije. Ona je osnovana tek 1948. g. i od tada deluje s promenljivim uspehom.

Verske zajednice su danas brojnije nego nacije, i sve su ipak tako bliske jedna drugoj a ipak tako različite. Tanka je nit između ljubavi i mržnje, vere i nevere. Dans ne postoji veći grad koji poznaje samo jednu religiju, naciju i kulturu, već je ceo svet pretvoren u jednu religijsku zajednicu u kojoj se sreću različite kulture, vere, i jednostavno to je naša svakodnevica, odnosno jedna globalna mreža odnosa. Naviknuti smo da živimo pod različitim uticajima na kojima jednostavno gradimo svoj identitet. Bez ikakvog preterivanja, religija danas predstavlja najmoćnije oružje za masovno uništenje.

Oduvek su bili suprotstavljeni liberalni Zapad i konzervativni Istok, Islam i hrišćanstvo, dolaskom ove naše tzv. civilizacije (pod civilizacijom ovde podrazumevam period posle Drugog svetskog rata i osnivanja Ujedinjenih nacija), traži se kompromisno rešenje koje podrazumeva međusobni dijalog verskih zajednica i postavljanje opštevažećih načela.

Međutim, neprestano se govori o toleranciji, ali budimo svesni da zapravo tolerancija postoji do onog momenta dok neko ne naruši vaša ljudska prava. Hoću da kažem da zapravo jedini krivac za današnju situaciju jeste nedovoljna upućenost religijskih zajednica jedna na drugu. Šta to zapravo znači?

To zapravo inicira da mi nedovoljno poznamo ne samo druge religije nego i našu sopstvenu. *A propo* toga može se smatrati, s jedne strane, dobrim ponovno uvođenje veronauke u sistem srednjoškolskog obrazovanja, koje zapravo ima za cilj stvaranje verske tolerancije i upućivanje srednjoškolaca u to šta znači religija. Zapravo budimo barem jednom iskreni, religiju ne biramo sami, to je nešto što nam je samim rođenjem nametnuto isto kao i roditelji, nacionalnost. Mada bez obzira na to, kroz život se sami opredeljujemo da li ćemo u to nešto verovati ili ne. Ali

nije zapravo poenta u tome da li verujemo ili ne, već u tome da li živimo u skladu sa svojim ubeđenjima, tj. da li živimo u skladu sa religijom kojoj pripadamo i onim u šta verujemo jer ne vode isti život vernici i ateisti. Međutim, problem sa uvođenjem veronauke zapravo implicira neke druge posledice kao što je sukob dogmatskog sa kritičkim mišljenjem, između kojih se stvorio jaz.

Naš cilj je, zapravo, da aktivno pratimo promene koje nam se događaju i da putem istraživanja, razgovora i objavljivanja rezultata doprinesemo uspostavljanju ravnoteže između dostignuća savremene nauke i društvenog razvoja sa potrebama čoveka za verom i stabilnim vrednosnim sistemom. Stoga su i mnogi pre mene smatrali da je dijalog put ka toleranciji.

Svako od nas ima neki svoj put i svoje viđenje sveta u kome živi, i na kraju tog puta, veruje da ga čeka svetionik koji će mu osvetliti put i pokazati smer u kom treba da se kreće, tj. daće mu precizne i jasne koordinate.

Og Mandini je u jednom od svojih mnogobrojnih radova napisao:

Što smo stariji, put koji nam je do tada izgledao tako nedostupan i pun prepreka postaje nam bliži i razumniji a krivine koje su bile tako nepregledne postaju nam sve jasnije kako se bližimo kraju.

Zapravo i razgovori su mogući baš zbog te naše različitosti i kritičkog mišljenja koje mi kao ljudi posedujemo jedini od svih živih stvorova koji hodaju zemljom, a to je upravo ono što nas čini jednakima u svojoj našoj različitosti.

Od starih Grka svet se učio razgovoru a od starih Rimljana razgovoru. Grci nisu razgovarali samo između sebe, oni su vodili razgovore i o svojim Bogovima: vina, ljubavi, mudrosti. Diveći se grčkim bogovima mi se u stvari divimo grčkoj kulturni kojoj je svaki bog simbolizovao neku vrednost, a vrhovni bog ili *bog opšte prakse* simbolizovao je najvišu vrednost tj. celovit vrednosni sistem. Grci su osetili da se kroz razgovor rađa ne samo mudra misao, nego i gradi zajednica. Stepenn saznanja zapravo zavisi od stepena otvorenosti: koliko su pojedinci otvoreni za zajednicu toliko su otvoreni i za zajednicu. Zanimljiva je činjenica da grčko mnogoboštvo ne zna za verski rat, kao što nije znalo ni za raskole, jeresi itd. Kako ćemo videti, rat je pre povezan

sa verom u jednog Boga, jer vera u jednog Boga isključuje sve druge: ona je netrpeljiva, borbena i lako zapaljiva!

Ona tek može da tvrdi da je njen Bog istina, a svi drugi samo obmane: prva najava strepnje u kulturi! Monoteističke vere radije ističu svoju prednost nego jednakost sa drugima. Tamo gde je bilo više bogova, bilo je i više načina mišljenja, verovanja i ponašanja: lakše se disalo, kao što se lakše diše u višestranačkom političkom sistemu nego u jednostranačkom jednoulju. Tamo gde susrećemo veru u više bogova, ne možemo naići na svemoć jednog među njima, jer i među njima postoji podela rada. Grci su, dakle, bili svesni da postoje mnoge vere i drukčiji načini za njihovo izražavanje – zato su rado ulazili u razgovor sa drugim i drukčijim.

To je i razumljivo, jer oni nisu imali svete knjige u kojima bi istina bila zapisana jednom za svagda – zato nisu bili dogmatični. Nisu imali proroke i spasitelje, pa nisu bili obavezni da ih slede – zato nisu bili fanatični. Njihovu veru stvorili su pesnici a ne sveštenici, zato je ona omogućila dijalog sa drugim pogledima na svet, što je povoljno delovalo na razvoj filozofske i naučne misli. Govoriti o dijalogu a ne upozoriti na to da hrišćanski Bog od samog početka vodi razgovor sa svojih dvanaest učenika i sa svakim koga sretne na svom trnovitom putu, znači ne samo promašiti suštinu hrišćanskog poimanja ljubavi, vere i spasenja, nego i ne razumeti temelj odnosa Boga prema čoveku i čoveka prema svom bližnjem.

Duro Šušnjić napisao je jedan sjajan članak u kojem govori o različitim vrstama dijaloga između pripadnika različitih verskih zajednica. U tom članku on navodi četiri vrste dijaloga:

1. *dijalog između vernika iste veroispovesti;*
2. *dijalog između pripadnika različitih hrišćanskih veroispovesti;*
3. *dijalog između vernika različitih vera (npr. dijalog između budista, hrišćana i islamskih vernika);*
4. *dijalog između vernika i onih koji ne veruju (ili sa onima koji su neodlučni, odnosno ravnodušni prema veri).*

Ovde ću se skoncentrisati prvenstveno na obradu dijaloga između pripadnika vernika različitih veroispovesti, u cilju boljeg približavanja osnovne teme mog izlaganja.

U Kuranu, svetoj knjizi islamske vere, *spuštenoj s neba pomoću nebeskog užeta*, stoji zapisano: *Od jednog čoveka i od jedne žene vas stvaram i na narode i plemena vas delim, međusobno da se upoznajete.*

Svaka religija u sebi nosi neku poruku i svaka na svoj način daje objašnjenja tj. otkrovenja o nastanku sveta. Tako da govoriti o tome koja je religija najbolja zapravo nema nikakvu svrhu, to je isto kao i pitati koji je istorijski period bio najbolji za čovečanstvo jer iz svakog smo izašli prosvetljeniji i mudriji za neka iskustvo. Ili pak to je isto kao i pitati filozofa koji je filozof najznačajniji za razvoj filozofije, zapravo na to nije moguće odgovoriti jer svaki je uneo nešto novo, što je kasnije pomoglo drugima da grade svoje teorije kritikujući prethodne ili razrađujući ih. Kada jedna vera mirno podnosi drugu to je zapravo odraz njihove veličine i snage i jemstvo njihove budućnosti.

Čovek koji poštuje samo svoju veru, a potcenjuje druge, nalik je na čoveka koji poštuje samo svoju majku, a prezire majke drugih.

Brojne su prepreke ka potpunoj toleranciji različitih verskih zajednica, ali treba da se trudimo da izgradimo mostove i upoznamo različite religije i da učeći nadgrađujemo sebe i svoju kulturu. Dijalog i tolerancija zapravo su jedini ispravan način za postizanje mira i uzajamnog poštovanja u ovom svetu kojem je već dosta ratova i koji teže globalnom miru bez nasilja, suza i protraćenih života.

Kada se vrednost religije ne meri po njenim izvornim ili unutrašnjim značenjima, onako kako su ona data u otkrovenjima, već po izvedenim ili spoljašnjim ciljevima, onako kako oni odgovaraju interesima pojedinaca i grupa, tada se dešava izdaja vere. Niče više: *Ideologija je koristan način pogrešnog tumačenja vere! Onaj ko mrzi u ime vere čini zločin protiv, vere.*

Stara mudrost kaže: *Kloni se svađe, pa ćeš manje da grešiš.* Ako se ideolozi verskih zajednica nastave da svađaju, onda se njihova svađa može završiti tišinom koja vlada na groblju. A svi smo mi smrtni i svi imamo probleme kako religijske, političke,

ekonomske tako i samo naše individualne, jer zapravo ko ih nema? Ako želite da vidite one koji ih nemaju slobodno prošetajte grobljem, jer tamo su oni koji ih jedini više nemaju, oni su sve svoje probleme ili prerano ili prekasno ili pak na vreme rešili, a na nama je da nosimo svoje breme i da sa što manje konflikata ispoštujemo međusobne različitosti na koje smo zapravo ponosni.

Istina je da svetska istorija poznaje mnogo više konfliktnih nego dijaloških rešavanja religijskih problema, ali zar je nemoguće otvoriti novo poglavlje istorije i započeti novi mirni, bezkonfliktni svetski poredak?

Zapravo i nije. Sve što nam je potrebno jeste lepa reč, jer neko reče: „Lepa reč i gvozdena vrata otvara.“ I ne samo to, daju sebi za pravo da kažu da je bitno upoznati i naučiti i druge religije i njihov način života, shvatiti kako ti ljudi, zapravo, funkcionišu i ne osuđivati svaki postupak koji je drukčiji od vašeg shvatanja. *Ne možeš spoznati sebe bez drugih*, neko je jednom rekao. Ako se dva načina mišljenja, verovanja i delanja toliko razlikuju da se ne može naći neko polje uzajamnog razumevanja, onda nije mali plod razgovora među njima ako se ustanove granice preko kojih se ne može ići dalje. Jedna vera ne sme biti protiv druge: ako ne mogu jedna sa drugom, onda mogu jedna pored druge, a ne moraju jedna protiv druge. Razlike među religijama nisu više osnova za netrpeljivost i sukobe, već povod za razumevanje i saradnju. Netrpeljivost je nespojiva sa izvornim porukama svetskih religija. Maks Veber navodi da su u helenskom svetu čak i zavađeni narodi poštovali bogove svojih protivnika i prinosili im žrtve. U savremenom svetu pluralističkih verovanja trpeljivost postaje merilo vrednosti jedne vere. Trpeljivost je nužan uslov u društvima verske, nacionalne i kulturne različitosti. V. Džems u „Raznolikosti religioznog iskustva“ primetio je:

U kući našeg Oca mnogo je soba, pa svatko mora sam otkriti vrstu religije i količinu svetosti koja se najbolje slaže s onim što on smatra svojom snagom, te osjeća kao svoju istinsku misiju i vokaciju.

Ako se uporede svetske religije, onda će se ustanoviti da u njihovim učenjima prevladavaju stavovi razumevanja, trpeljivosti i ljubavi. Ako je to tako, a jeste, otkuda onda mržnja, sporovi i ratovi? Očigledno da ove pojave ne dolaze iz religije. Odakle on-

da dolaze? Dolaze iz religijske ideologije (klerikalizma, nacionalizma itd.), kad se vera stavi u službu ograničenih interesa. Prema tome, svete reči osnivača svetskih religija ne sadrže ništa što bi ličilo na netrpeljivost, mržnju i rat. Ako bi rat zavisio od vere, onda rata ne bi ni bilo, jer su vere po pravilu vere u mir. Sve su svetske vere usvojile zlatno pravilo „**ne čini drugome ono što ne bi želeo da on tebi učini**“.

Pred nama je veoma važan i težak zadatak: mi se moramo učiti dijalogu i toleranciji, jer sve naše nevolje proističu iz činjenice što ne umemo da vodimo trpeljiv razgovor. Samo vaspitanjem i obrazovanjem za dijalog i toleranciju može se steći svest da je drugi čovek naša dopuna, a ne naš pakao. Ko nije trpeljiv, ne može biti čovek: još nije dorastao do čovekove visine! Da bi to postigao, on mora da osluškuje različite glasove vremena i različite načine govora, jer samo tako ima mogućnosti da upoređuje, bira i stvara. Zato Johan Hoizinga ima pravo kada kaže: „Mi naše prozore držimo otvorene za svaki vetar.“

Učeni teolog Hans King upozorava da se odnos između raznih vera kretao od ignorancije preko arogancije do tolerancije! Ovo se može razumeti i ovako: više jedni pored drugih i jedni protiv drugih, nego jedni sa drugima! Ima puno zajedničkoga, ali nema jedinstva; niko nije protiv, ali svi ostaju uz svoje; ima okupljanja, ali nema delovanja; ima približavanja, ali ne i ljubavi; ima simboličnih nagoveštaja, ali nema stvarnih pokušaja; ima ublažavanja sporova, ali nema njihova prevazilaženja; ima oprostaja, ali nema zaborava, Ti susreti i nisu susreti vernika nego verskih ustanova ili njihovih predstavnika, pa više liče na glumu nego na stvarnost.

*Pozivam za svedoka mastionicu i pero
i ono što se perom piše,*

*Pozivam za svedoka nesigurnu tamu sumraka
i noć i sve ono što ona oživi,*

Pozivam za svedoka mesec kad najedra i zoru kad zabeli,

Pozivam za svedoka sudnji dan i dušu što sama sebe kori,

*Pozivam za svedoka vreme, početak i svršetak svega – da je
svaki čovek uvek na gubitku!*

Iz Kurana

*Verujem u jednog Boga, Oca, svedržioca, tvorca neba
i zemlje i svega vidljivog i nevidljivog.*

*I u jednog Gospoda Isusa Hrista Sina Božijeg jednorodnog,
od Oca rođenog pre svih vekova.*

*Svetlost od svetlosti, Boga istinoga, rođenog,
nestvorenog, jednobitnog sa Ocem, kroz koga je sve postalo...*

Iz Biblije

Literatura:

„Religija, veronauka i tolerancija“	Zbornik radova
„Verski dijalog i tolerancija“	Đuro Šušnjić
„Enciklopedija Političke kulture“	
„Istorija filozofije“	Boško Telebaković
„Politika“	Endru Hejvud
Biblija	
Kuran	

Emilija Džaja

Dijalog između religijskih zajednica predstavlja naročit vid razgovora. Učesnici dijaloga su predstavnici različitih religijskih zajednica koji direktno ili indirektno, pismenim ili usmenim putem, raspravljaju o nekoj religijskoj temi. Kako bi jedna takva vrsta dijaloga uopšte bila moguća te, ukoliko se želi postići pozitivan i uspešan ishod istog, neophodno je da njegovi učesnici budu svesni pre svega svoje kulture, istorije i tradicije. Svaki od predstavnika treba da poseduje jasnu predstavu o sebi, o sopstvenom identitetu, ali i da bude samokritičan, da izgradi svest o vlastitim kao i tuđim religijskim slobodama, te da nastoji da ih zaštiti kao svoje. Nemoguće je ostvariti bilo kakav inter-religijski razgovor, ukoliko nismo spremni da priznamo sebi da ne postoji samo jedna istina tj. da nije istinito i jedino ispravno ono u šta mi verujemo. Dakle mora postojati spremnost da se drugi sagleda što objektivnije, da se u razgovor uđe bez predrasuda i stereotipa. Moramo biti spremni da uvažimo i ispoštujemo razlike.

Činjenica da smo mi i oni drugi različiti upravo nam je omogućila razgovor, da smo jednaki, ne bi bilo potrebe da se sastajemo, ne bi bilo „nas“ i „njih“. Naše slike sveta su jednostavno različite ali, neophodno je poći od toga da smo svi barem u razgovoru jednaki učesnici, i da ne možemo istupati autoritarno. Ne smemo pokušavati da jedni drugima namećemo sopstveno viđenje stvari, ne smemo istupati sa stavom da smo superiorniji od drugih, ne smemo o drugima misliti kao o nekultivisanim divljacima kojima mi treba da usadimo veru i pokažemo pravi put ka spasenju.

Najbolje primere loše komunikacije verovatno možemo naći između islamske religije i civilizacije s jedne i zapadne (multikulturalne) civilizacije s druge strane ili na teritoriji bivše Jugoslavije.

U Evropi je još od 7. veka susret s islamom značio pre svega susret na bojnopolju. Ideja o muslimanima kao necivilizovanim varvarinima potiče još od krstaških ratova. Do početka 20.

veka velike oblasti islamskog sveta kolonizovane su od strane zapadnih zemalja. Mnogi su muslimani to doživljavali kao napad na sam islam, jer je muslimansko stanovništvo imalo veoma ograničen uticaj na politički i ekonomski život. Kolonijalne sile su se zalagale za prodor zapadnog školskog sistema odakle bi se zapadne ideje dalje širile islamskim društvom. Veliki problem je predstavljao i izazov sekularizacije. Naime, u islamu najčešće nema tako jasne odvojenosti religijske zajednice (uleme) i države, zajednica je uvek ispred i iznad pojedinca.

Inače u nemuslimanskom svetu vlada predrasuda da su muslimani grubi i nasilni prema drugima. Priče o muslimanskim ekstremistima i teroristima se kroz medije plasiraju kao da su svi muslimani isti i da islamsko učenje propagira nasilje, što se naročito pojačava posle napada na Ameriku.

U Istočnoj Evropi tj. komunističkim društvima religija i država bile su formalno odvojene. Vlasti su pod uticajem socijalističke ideologije činile znatne napore kako bi potisnule religiju i namesto nje usadile jednu ateističku kulturu. No, taj proces ateizacije nije u svim socijalističkim društvima imao ista obeležja. Na jednom kraju možemo govoriti o Albaniji, SSSR-u, Bugarskoj i Rumuniji gde je država bila krajnje netolerantna prema religiji, a na drugom kraju možemo govoriti o Jugoslaviji, Poljskoj ili Čehoslovačkoj.

SFRJ je bila multietničko i multikonfesionalno društvo, ali istovremeno i izrazito sekularno društvo, a koje je pak negovalo ideju bratstva i jedinstva. Politika jugoslovenstva je za posledicu imala ne uočavanje bitnih razlika u nacionalnom pogledu, a s obzirom da nije bilo eksplicitnijeg ispoljavanja različitih religijskih orijentacija, nije se uočavala ni različitost na religijskom planu. Povratak jugoslovenskih naroda religiji zbio se u uslovima produžene ekonomske, socijalne i političke krize. Kada je krajem 80-ih i početkom 90-ih došlo do naglog oživljavanje religioznosti počele su se uočavati i izražavati različitosti, te jaka netolerancija i ekskluzivizam na svim nivoima.

Dakle, više nismo Jugosloveni, više ne verujemo u bratstvo i jedinstvo, sada smo Srbi, Bošnjaci i Hrvati odnosno, pravoslavci, Muslimani i katolici. Mi ne govorimo niti smo ikada govorili istim jezikom.

No nije nastupila revitalizacija religije i religijske svesti kao takve, ne radi nje same i ne sama po sebi, već na sceni imamo politizaciju tj. nacionalizaciju religije. Bujanje nacionalizma je zapravo dovelo do obnove religioznosti.

Inače je opšte poznato da se ljudi u nestabilnim društvenim uslovima osećaju nesigurnim te su najpodložniji manipulaciji. Naime ljudi su u stalnoj potrazi za identitetom koji će im pružiti jaku moralnu i emocionalnu podršku. Religijski i nacionalni identiteti su u tom smislu najranjiviji na napade i osporavanja i samim tim najlakše i najbrže mobilišu mržnju i netrpeljivost.

Ne možemo očekivati da će se vreme postarati za sve, da će sav bol koji smo naneli jedni drugima nestati jednog lepog dana posle pomračenja sunca ili meseca, kada će se i naša svest tj. naše sećanje pomračiti, kada ćemo zaboraviti šta se događalo u prošlosti. Neophodno je da sve strane budu zainteresovane za dijalog, da se pokaže spremnost za nepristrasan uvid u činjenice i same događaje koji su prethodili sukobu i održavali ga. Treba pokazati spremnost da se realno sagleda i oceni sopstvena uloga i odgovornost za sukobe, a ne samo krivce tražiti u drugima.

Ukoliko se teži ostvariti miran zajednički suživot, mora se prevazići svaka ideja o diskriminaciji i voditi računa da se istovremeno ne narušava i ne žrtvuje kako vlastiti tako i tuđi integritet.

Srdan Atanasovski

Tezu da je religija jedan od značajnih generatora sukoba i razjedinjavanja među narodima za jednog historičara isuviše je lako odbraniti. Dovoljno bi bilo razmotriti društvenu ulogu i položaj hrišćanske crkve (ili crkvi) – institucije koja pretenduje na položaj zemaljskog predstavnika jednog od najhumanijih bogova koje je čovek ikada stvorio. Odorom skriveni sveštenici kao da su zaboravljali Hristove propovedi u kojima ih je učio da ljube neprijatelja svog, da okrenu drugi obraz kada im udari prvi, kada su slali vitezove u sveti krstaški rat. Kada su raspirivali verske sukobe u doba kontrareformacije, kada su proganjali Mavare i Jevreje iz katoličke Španije i, konačno, kada su blagosiljali vojnike u ostrašćenom ratu na prostorima Bosne i Hrvatske i, sa puškom umesto krsta, istupali u javnost.

Ne postoji svetska religija koja u svojim knjigama nema zapisane poruke ljubavi, a, opet, ne postoji svetska religija koja u nekom trenutku nije postala ideološka uzdanica krvavog sukoba. Pretpostavljam da su ljudi koji su pre stotinu šest godina posmatrali kazaljke na satu kako označavaju početak novog veka očekivali sve samo ne novu i nikad snažniju potvrdu ove teze. Dvadeseti vek trebalo je da bude vek u kome će znanje – napredak u nauci – zagospodariti ljudskim nepromišljenostima i otvoriti vrata nesmetanog progressa. Pa ipak, znanje XX veka pokazalo se i kao ubojito oružje ostrašćenih ideologija u otvorenim sukobima, izazvavši time i sumnju u smisao i opstanak čovečanstva. Ratovi prošlog veka odneli su daleko više žrtava i od najkrvavijih sukoba koje je svet do tada iskusio. Ponovo je u najbespoštednijim od ovih ratova religija igrala ulogu ideološke pozadine. Proces desekularizacije umnogu je obeležio drugu polovinu veka; sukobi koji su predstavljali političko buđenje islama – u Čečeniji, Pakistanu, Nigeriji, na Kipru, Istočnom Timoru, u Izraelu – kao i sukobi naroda srodnih kultura ali suprotstavljenih konfesija – u Severnoj Irskoj i, nama svakako najbližoj, bivšoj Jugoslaviji – vidno su zloupotrebljavali religiju u raspirivanju mržnje.

Dvadeseti vek je, međutim, znao da prepozna religiju i kao polje ljudskog delanja koje može biti činilac mira. Promena politike Nobelovog komiteta u ovom pravcu jasno govori o tome. Procena ovog komiteta da religija postaje bitan faktor po pitanju globalnog mira postaje jasna krajem sedamdesetih kada je, 1979. godine, Nobelovu nagradu za mir dobila Majka Tereza. Nobelova nagrada za mir našla je svoje mesto još tri puta u okrilju religije – 1984. godine dobio ju je biskup Dezmont za vreme aparthejda u Južnoj Africi (što predstavlja idealan primer za politizaciju religije odnosno religizaciju politike kao kompatibilne procese u kriznim područjima); 1989. godine dobitnik je bio Dalaj Lama, dok je 2004. jedan od nominovanih bio tadašnji papa Jovan Pavle II. Misionarska putovanja Jovana Pavla II, bila su, inače, od izuzetnog značaja za međureligijski dijalog – posete Moskvi, Kijevu, zvanični odlasci u sinagogu i džamiju (što nijedan papa do tada nije uradio).

U proteklih dvadeset godina na prostorima koji nas okružuju religija je bar jednom korenito promenila svoju ulogu i položaj u društvu. Raspadom takozvanog socijalističkog društvenog uređenja, ateizam je pao sa pijedestala „državnog opredeljenja“ i preduslova da pojedinac bude politički aktivan. Činjenica da je ateizam, ako ne religijsko izjašnjavanje a ono bar izjašnjavanje o religiji, bio jedan od kamena temeljaca ideologije društvenog uređenja koje je otišlo u istoriju, značajno je uslovlila ulogu religije u postsocijalističkom – tranzicionom – društvu. Povratkom religije pojedinac sada postaje politički aktivan, a religija postaje jedna od stavki u političkim programima i sredstvo za postizanje određenih ciljeva, ponekad na nivou svakodnevnih intriga.

Mnogo je pogubniji uticaj na ulogu religije imao poriv ka stvaranju nacionalnih država. Dok je proces stvaranja nacionalnih država u Evropi okončan Versajskim mirom, na prostorima bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, odnosno Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, on je počeo efektivno da se realizuje tek 90-ih godina XX veka. Podatak je paradoksalan ako se ima u vidu da se radi o momentu u svetskoj istoriji kada koncept ograničenog suvereniteta jasno odnosi prevaga samoj religiji, međutim, ova uloga bila je daleko od nepoznate; oduvek je ona bila prirodni saveznik romantičarski obojenih pokreta koji u

svojim manifestima kao cilj navode stvaranje nezavisne nacionalne države pozivajući se na herojsku prošlost svog naroda.

Pa ipak nema primera u evropskoj istoriji sa kojim možemo uporediti fundamentalnu ulogu religije u ovom procesu koju je ona igrala na našim prostorima. Konfesionalnost na ovim prostorima odvajkada igra ključnu ulogu u podeli naroda. Pripadnost različitim konfesijama predstavlja najočitiju razliku među narodima koji dele srpsko-hrvatsku (odnosno hrvatsko-srpsku) formaciju jezika. Sam jezik relativno je homogen u poređenju sa ostalim južnoslovenskim narodima, i njegove varijante ne oslikavaju dovoljno dobro nacionalnu pripadnost. Tradicija i običaji takođe su se međusobno preplitali: sve republike SFRJ bile su multietničkog sastava (SFRJ je brojala oko 20 etničkih grupa), a kultura koja se razvijala od formiranja Kraljevine SHS postepeno se ujednačavala. Usled nezadovoljstva identitetom jugoslovenstva religija je tako postala stožer potrage za nacionalnim identitetom.

U sadejstvu sa njenim novostvorenim političkim angažovanjem lako je, međutim, postala i ideološki nosilac krvavih sukoba usmerenih ka stvaranjima nacionalnih država. Da li je neko razabirao zvuk crkvenih zvana od zvuka rafalnih paljbi? Jednom upletena u ratni sukob, religija nije mogla istupiti iz njega. U kriznim situacijama kao što je rat sve veći deo članova društva postajao je religiozniji. Neiznenadujuće, to je posebno bilo izraženo na granicama između konfesija, na branicima kreiranja nacionalnih identiteta. Doline Drine, Neretve i Une devedesitih pretvorile su se u masovne grobnice – grobnice ne samo ljudskih života, već i grobnice humanih poruka koje su religije čuvale kao mrtva slova na papiru propovednih knjiga.

Danas kada je sukob okončan postavlja se pitanje kako iz te grobnice vaskrsnuti poruke ljubavi koje religije koje nas okružuju nose u sebi, a ne prizivati duhove mržnje jer ovi duhovi jedva da su i pokopani. Treba postaviti i jedno pitanje koje se retko postavlja – kako (ponovo) prihvatiti religiju kao deo našeg društva bez gorkog ukusa krvi. Poruke ljubavi su poruke koje mogu prebroditi sve razlike, kako religije, tako i nacije, jezika. Sve što treba uraditi, ma koliko to teško danas bilo, jeste izgovoriti ih iskreno, na svom jeziku, u svojoj džamiji, u svojoj crkvi. One su osnova za razgovor koji će se zasnivati na međusobnom

razumevanju i poštovanju. Činjenca da su sadržane u religijama čini ovakav razgovor ne samo dostupnijim, već i daleko verovatnijim.

Sa stanovišta pragmatika pitanje da li bi ovaj svet (ili, ukoliko ograničimo predmet rasprave, naše neposredno okruženje) bio mirniji ili ratoborniji sa ili bez religije, nema nikakvog smisla. Religija je deo našeg kulturnog okruženja. Pitanje koje, međutim, sa punim pravom treba postaviti jeste kako usmeriti njenu snagu u pravcu izgradnje mira. U cilju odgovora na ovo istinski društveno korisno pitanje, razmatranje ambivalentne uloge religije u istoriji ljudskih sukoba pruža dragoceno znanje. Moja je želja da ono bude upotrebljeno na najhumaniji (najhrišćanskiji – najislamskiji) način.

Miljana Trifković

Čoveku je urođena želja za trajanjem bez prestanka, ljudskoj prirodi je strano i poražavajuće pomirenje sa prolaznošću, sa činjenicom da posle smrti tela nestajemo zauvek i da ne postoji „druga prilika“ za naše, zapravo smrtne duše.

Moć religije počiva upravo na ljudskom strahu od prolaznosti, na ljudskoj potrebi za trajanjem. Stvarajući privid o ljudskoj neuništivosti u vremenu religije su sebe učinile neuništivima, opstajale su i kada su nestajala carstva u čijim okriljima su nastale. Magijska privlačnost njihove utehe načinila je od njih uticajne tvorce istorije, zadivljujuće ili sablasne, što je već zavisilo od izbora ciljeva.

Osvrćući se na ulogu koju su religije i religijske zajednice imale kroz istoriju, postavlja se pitanje njihovog uticaja danas. Da li religije imaju moć i spremnost da menjaju ljudsku stvarnost? Da li dijalog religijskih zajednica može dovesti do razrešenja sukoba koji se drugim načinima nisu mogli prevazići?

Ne zavaravati se – religija nije uzrok niti može biti razrešenje svih protivrečnosti savremenog sveta, ali istovremno, ne smemo izgubiti iz vida kolika je moć koju religija poseduje, kolika je moć utehe i, nadasve, koliko je danas jezički, istorijski i uopšte civilizacijski bliskih nacija među kojima još samo religija stvara osećaj različitosti. Ako se ne može osporiti značaj, koji su religijske zajednice imale u prošlosti zašto bi se danas odričala svaka mogućnost njihovog uticaja na izmenu društvene svesti i pomirenja međusobno suprotstavljenjih grupa? Vera je toliko puta davala ljudima hrabrost pred polazak u ratove. Zašto ne bi mogla biti i pokret drugačijih društvenih procesa? Znajući kolika je snaga religije i snaga ljudske potrebe za njom, ne bismo smeli arogantno odbaciti tu mogućnost. Ali, sve i da prihvatimo mogućnost uticaja religijskih zajednica na današnje sukobe, otvara se jedno drugo pitanje – pitanje njihove spremnosti da budu nosioci pomirenja. Da li su religijske zajednice

spremlne na dijalog čak i ako on sa sobom nosi prećutno priznanje da ne postoji samo jedna – njihova istina.

U izvesnoj meri je paradoksalno očekivati da će bilo koja verska zajednica odstupiti od svoje pretenzije na isključivu istinitost, ali takav kompromis je i za njih nužan jer one, u protivnom, gube opravdanje. Verske zajednice bi morale pristati na svojevrsan paradoks, odreći svome učenju status apsolutne nepogrešivosti u zamenu za jedan korak ka toleranciji, ka pomirenju. Taj svojevolsni poraz je za religije imperativ, ustupak za dalje trajanje, Jer, ako religije nastave biti site razdvajanja, uvek postoji opasnost da će čovek, zauzimajući odstojanje, sagledati njihove mračne strane i videti, ne više reči utehe i ljubavi, nego teorije lišene socijalne opravdanosti, teorije čije su najuočljivije posledice sukobi. Verske zajednice moraju shvatiti da njihova učenja, tumačena na dosadašnji način neće moći nastaviti da traju samo zahvaljujući nesigurnoj utehi i prividnom smislu koje pružaju. Bez konstruktivne uloge u „ovozemaljskim“ društvenim procesima, u odsustvu racionalnih i etičkih opravdanja, moć religijskih zajednica će početi da se ruši i nestaje. Jedino birajući mir kao svoj cilj religija može opravdati svoje dalje postojanje. U osnovi svake religije već se nalaze poruke mira – potrebno je samo osvrnuti se na njih. Suština i sadržaj verskih učenja ne isključuju se međusobno, stoga kompromis neće označiti njihov kraj. Bog jedne nacije neće nestati sa prihvatanjem mogućnosti da druge nacije nekim drugim imenima označavaju vrhovne vrednosti koje su, zapravo, iste za sve. Potrebno je dati prednost atributima koji se pripisuju vrhovnom biću a ne njegovom imenu; shvatiti da u osnovi svake religije stoje izvesne univerzalne ideje, zajedničke celom čovečanstvu, taj jednostavan misaoni proces dovoljan je za brisanje granica i ponora koje su religije stvorile među nacijama i za povratak pacifizmu koji je, bar u početku, bio u osnovi svake religije, Uprkos različitim oblicima i tumačenjima koja se smenjuju kroz njihovo trajanje, sve religije su prožete krajnje humanistički orijentisanim idejama i načelima potpuno suprotnom od onih koje im pridaju ekstremne i imperijalističke struje. Povratak tim izvornim verskim načelima je nužan jer, svi sukobi, uprkos prividnom mnoštvu uzroka i ishoda imaju zapravo samo jednog istinskog pokretača i pobednika – ideologiju mržnje. Religije su isuviše često služile takvoj ideolo-

giji. Izuzetna su verska učenja čiju istoriju, bar u izvesnim periodima, nisu obeležili represija, progoni zbog drugačijeg mišljenja, i nadasve – razvrstavanje ljudi na „braću“ i „ostale“ sa posledicama koje nije teško naslutiti. Takav poredak stvari je danas neprihvatljiv i verske zajednice to počinju uvidati. Nesporno je da su, uprkos svim zabludama, u okviru religija oduvek postojala i istinski pozitivna stremljenja, ali tek poslednjih decenija ona prestaju biti zanemarljiva. Konačno se budi svest verskih zajednica o sopstvenoj moći i odgovornosti koja na njih pada. Konačno i one počinju uvidati nužnost kompromisa i ustupaka. Njihova osuda sukoba sve je oštrija a značaj te osude daleko prevazilazi snagu svakog političkog sredstva. Nesumnjivo je da religijske, zajednice nisu ni približno dovoljno iskoristile moć te osude, da još uvek nisu prihvatile svoju odgovornost u potpunosti. Ali kod njih se počinje nazirati spremnost za razgovor i u tome treba videti put za prevazilaženje mnogih sukoba. Oспорiti takvu mogućnost znači priznati da su antagonizam i mržnja iskonska, neuništiva svojstva čoveka i da zaista postoje sukobi koji, nakon što su jednom stvoreni, ostaju izvan ljudskog domašaja. Takav pesimizam i ravnodušnost su nedopustivi. Dosadašnja sredstva za prevazilaženje sukoba su bila pogrešna, ali to ne znači da je pomirenje nemoguće nego samo da je potrebno promeniti način. Tamo gde su poražena objašnjenja razuma, treba pružiti mogućnost za delovanje nadrazumnog – dati priliku religijskim zajednicama da preuzmu ulogu izmirenja i pokušaju rečima izbrisati razlike koje su rečima stvorile. Proces je spor i, naizgled, osuđen na propast, osobito imajući u vidu jačinu mržnje koja je u pozadini, pojedinih sukoba. Ali zar danas, posmatrajući istoriju religija, možemo odreći svaki njihov značaj? One su nam ostavljale i najhumanije zavete šireći ideje ljubavi i jednakosti pred bogom, ali i primere genocida poput Vartolomejske noći i istrebljenja katarata. Iskustvom je potvrđeno da je vera moć koju samo treba znati usmeriti ka željenom cilju. Religije mogu nastaviti da produbljuju već postojeće razlike ili nas, bar kada su izvesni sukobi u pitanju, mogu dovesti bliže pomirenju nego što bismo ikada uspeli drugim putevima. Jer u domenima gde prestaje uticaj razuma, prava, obzira, filozofije, politike tamo počinje najveći uticaj religije na ljudsku svest. Vera ljudskom postojanju daje smisao koji mu razum ne može pružiti, i stoga čovek razumu nikada ne može biti tako bezuslovno odan kao religijskom zanosu.

Kada svi razlozi razuma postanu neubedljivi, vera još uvek može uticati na čovekovu svest, usmeravati njegove postupke. Razum je ponekad nemoćan jer ljudima ne može dati ništa osim istine koja ih plaši. Na drugoj strani, ne postoje ustupci na koje čovek ne bi bio spreman u zamenu za obećanje koje mu nudi religija. Sve dok to ne shvatimo i ne iskoristimo tu spoznaju, sukobi će ostati bitno obeležje naše stvarnosti. Jedino međureligijski dijalog može izgraditi osećaj jedinstva među ljudima, učiniti da mir postane njihova potreba, cilj kome će težiti, a ne prinudno nametnuto stanje zajedništva. Nemoguće je ljudima objasniti šta treba da osećaju – potrebno je to osećanje izgraditi, a tu je razum nemoćan. Izvesne sukobe je moguće prevazići jedino razgovorom religijskih zajednica, susretom religija. Takva vrsta čina javlja se ne samo kao potreba savremenog sveta nego i samih religija. To je jedino moguće iskupljenje njihove prošlosti i jedino opravdanje za dalje trajanje.

Sanja Kanazir

U Srbiji živi veliki broj nacionalnih manjina različitih religijskih opredeljenja. Nažalost, često se može čuti da je Srbija zemlja „isključivo srpskog pravoslavnog naroda, a sve ostale vere smatraju se neprijateljskim i ovde nisu dobrodošle. Takva razmišljanja dovela su do otvorenih verskih sukoba ne samo unutar Srbije već i u odnosu Srba prema drugim državama. Rat je završen i bio je takav da su svi patili. Ali nakon njega, nakon velikih gubitaka i, ispostavilo se, neopravdano krupnih zaloga, u Srbiji bi trebalo da se postavi pitanje krivice, pitanje pravde, pitanje suživota različito opredeljenih pojedinaca. Postoji jedan deo društva koji ima izrazito negativan stav prema razlikama i koji agresivno insistira na stvaranju srpskog nacionalizma kao jedinog načina održanja. Međutim, to nije jedina mogućnost. Ne misle svi tako. Stoga treba pomoći onima koji misle drugačije, onim najmlađim koji će voditi zemlju u budućnosti. Oni su ti koji će podneti najveću odgovornost za greške koje nisu njihove. A da bi to bilo što bezbolnije, treba im pomoći da Srbija ne bude više država srpskog naroda, već srpske nacije. Da to ne bude država koja odbacuje druge religijske zajednice, već ih prihvata kao deo sopstvenog kulturnog puta.

Ono što ja vidim kao deo potencijalnog rešenja nalazi se u obrazovanju. Moj predlog je da se u osnovne i srednje škole Srbije uvede predmet građansko vaspitanje koji već postoji, ali da to bude ozbiljno shvaćen predmet. To je trebalo, kao sada, da bude predmet za poslednji, sedmi čas utorkom na koji niko ne dolazi i koji predaju nepodobni ljudi takođe neuvereni u važnost zadatka koji im je poveren. Ja verujem da to mora da bude predmet obavezan za sve, u vidu radionica i diskusija među mladim ljudima. Savetujem da bude poveren stručnjacima, psiholozima i sociolozima koji su u stanju i koji imaju želju da objasne društveno-političke prilike u Srbiji od kraja Drugog svetskog rata, da pruže priliku svakom da se izjasni i da navedu svakog učenika ne samo da kaže šta misli, već i da čuje drugu stranu. Mislim da bi bilo korisno da Vlada Republike Srbije i Ministarstvo pro-

svete pokrenu akciju dijaloga i slušanja ljudi. To, naravno, nije lako, pogotovo što roditelji ubeđuju decu u to da su samo oni u pravu. Mlade ljude treba naučiti da misle sopstvenom glavom na osnovu onoga što su sami videli i čuli. Zbog toga bi na časove građanskog vaspitanja trebalo pozivati goste, ljude i mlade i stare, koji pripadaju različitim religijama, koji imaju različite životne stavove i koji su spremni te svoje stavove da podele sa drugima. Posebnu pažnju treba obratiti na devedesete godine prošlog veka i sve ono što se desilo a što je dovelo do velikog jaza i naizgled nepremostivih razlika između ljudi koji su nekada živeli u jednoj istoj državi. Kažem naizgled zato što sve može da se reši ako postoji volja za tim. A volja mora postojati jer u cilju demokratske Srbije i njenog društva jeste da se prevaziđu razlike i stvori novo tlo za građenje novih, mirnih odnosa. Ne mogu da tvrdim da su ljudi ranije mislili drugačije, ali bili su prinuđeni da prihvate razlike ne shvatajući suštinu. Danas to treba da se promeni. Uvođenjem građanskog vaspitanja dake treba naučiti nečemu. Svi oni moraju biti upoznati sa istorijom razvoja običaja i kulture i pravoslavaca i katolika i Muslimana i jevreja i svih ljudi koji žive u našoj neposrednoj blizini. Ovo je društvo koje nije naučeno toleranciji, a ona je suština.

Takođe, deo plana sa uvođenjem građanskog vaspitanja bio bi vezan za organizovanje tribina i ekskurzija. Veoma je važno pokušati približiti religijske teme što većem broju ljudi i možda nametati određene stavove u smislu njihove učestalosti u javnosti. Više je nego očigledno da ljudi u Srbiji sve vide i sve rade kroz politiku, a političari malo toga čine da prestane verska netrpeljivost. Oni iskorišćavaju nemoć i neznanje stanovništva i opravdavaju događaje i ljude koji to ne zaslužuju. Mnogi će reći da su se Srbi u Bosni branili, da su Hrvati nacističke ubice ili da sve „Šiptare treba pobiti“. Ovo zvuči jako ružno, i treba da se prevaziđe. Izvesno je da postoji način da se dođe ne do istine, već do svesti o njoj. Ne možemo da pravimo razlike na kolektivnu, na tome kako se neko zove, krsti ili gde živi. Suština je u pojedincu, u onome što jedna osoba kao takva može da kaže, misli ili uradi. Zato je građansko vaspitanje građanska dužnost, i zaista mora da počne da se radi na stvaranju građana, ljudi koji su spremni na kompromis.

Međutim, u nekim delovima vidljiv je napredak. Naime, istraživače Centra za empirijska istraživanja iz Novog Sada pokazuje da je 60,8 procenata ispitanika u Vojvodini religiozno. Jedna trećina nije religiozna, ali za sebe kaže da je tolerantna prema onima koji veruju dok protivnika svake religije danas ima najmanje, tek jedan odsto ispitanika. Ovo jasno govori o mogućnosti preoblikovanja društvene strukture u celoj Srbiji, ne samo u Vojvodini u kojoj živi najveći broj ljudi različitih verskih opredeljenja. Očigledno je da postoje ljudi koji razmišljaju na pragmatičan način i koji se trude da ne vide probleme tamo gde ih zapravo i nema. Ali takođe se svakodnevno srećemo sa onima koji ne prihvataju činjenicu da ne znaju dovoljno o onome i o onima o kojima sude. Stoga treba insistirati na promenama u obrazovnom sistemu koje će dovesti do toga da mladi ljudi odrastu shvatajući da, bez obzira na sve, svi ljudi zaslužuju da žive u bilo kojoj državi na način na koji sami žele, jer svi pate i proživljavaju svet na isti način.

Građansko vaspitanje nosi u sebi mogućnost simulacije svih mogućih situacija kao i mogućnost pronalazjenja rešenja. Bitno je kroz priču upoznati sve ono što se dešava a čega nismo svesni kako bismo se sami potrudili u životu da ne pravimo iste greške koje su iz neznanja pravile prethodne generacije.

Nevena Gojković

Uvod

Religija je konstitutivni činilac u istoriji čovečanstva. Uprkos predviđanjima mnogih eminentnih naučnika poput Sigmunda Frojda, Karla Marksa i Emila Dirkema o gubitku značaja, pa i nestajanju *opijuma za narod* i *kolektivne neuroze čovečanstva*, kao i procesu sekularizacije koji nesumnjivo, sa usponima i padovima, traje još od doba Prosvetiteljstva. U poslednje dve decenije 20. veka dolazi do obrnutog procesa, to jest do desekularizacije.

Kraj stoleća doneo je nekoliko značajnih preokreta. Nakon iranske revolucije 1979. godine u delu arapskog sveta dolazi do buđenja *političkog islama*. Istovremeno na snazi dobijaju ekumenski procesi, započeti sa Drugim vatikanskim koncilom (1962-1965). Najzad, sa padom komunizma narodi Centralne i Istočne Evrope svoj identitet rekonstruišu dobrim delom i uz povratak veri i crkvi.

Iako je u 20. veku vladalo mišljenje da je završen premoderni period u kom je religija objašnjavala i strukturisala svet, poslednje decenije su jasno pokazale da religijske zajednice i dalje igraju značajnu ulogu.

U ovom radu baviću se prostorom eks Jugoslavije na kom je do obnove religioznosti došlo u trenucima duboke političke, ekonomske, društvene, pa i moralne krize. S obzirom da je Balkan, a naročito Bosna i Hercegovina, područje susretanja tri velike svetske religije, čiji su nosioci narodi kojima je osnovni element međusobnog razlikovanja upravo veroispovest, raspadom Jugoslavije probudila se politička i isforsirana religioznost. Religijske zajednice su malo učinile za ublažavanje krize, a tokom rata su nedovoljno insistirale na prekidu neprijateljstava. Religijom su manipulirali političari, dok su istovremeno duhovna lica pretendovala na bavljenje politikom. Međutim, religijske zajednice danas mogu dati važan doprinos u procesu pomirenja. Moja primarna teza jeste da put ka pomirenju mora biti zapo-

čet suočavanjem svake od strana sa vlastitom odgovornošću za sukob i sa vlastitim zločinima.

Religijske zajednice i njihovo delovanje na prostoru bivše Jugoslavije

Rat na prostoru bivše Jugoslavije nije vođen oko verskih pitanja, ali je religija i te kako bila uvučena u ovaj sukob, s obzirom da je nacionalno izjednačeno sa verskim. Identitet se redefinisao kroz razlike u odnosu na drugog. Dogodilo se odricanje od svake sličnosti sa neposrednim susedima negiranjem zajedničke kulture, tradicije, porekla, pa i jezika, uz istovremeno stavljanje na pijedestal svoje zajednice. Međutim, neophodno je razdvojiti kvazi-patriotizam i kvazi-religioznost od istinske ljubavi prema domovini i autentične pobožnosti. Pre početka dijaloga svaka religijska zajednica morala bi raščistiti sa fundamentalizmom u sopstvenim redovima. Treba biti samokritičan i koliko je god moguće objektivno i nepristrasno proučiti događaje koji su doveli do današnjeg stanja stvari, kao i prihvatiti sopstvenu krivicu, u meri u kojoj ona postoji. Dakle, svako je obavezan da počne od sebe, relativizujući i kritikujući vlastitu perspektivu. Sumnjam u uspešnost dijaloga, ako pre njegovog početka Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva i Islamska zajednica ne preispitaju svaka svoju odgovornost.

Sem toga, smatram da osnovu za dijalog čini poznavanje svoje i tuđe verske tradicije. Za vreme komunističke Jugoslavije vrlo malo ljudi je bilo upoznato sa verskim učenjem, većina se izjašnjavala kao ateisti, da bi sa raspadom države odjednom došlo do ogromnog povećanja broja vernika, nažalost bez verskog obrazovanja. Da bi dijalog bio moguć najpre treba u okviru svoje zajednice podučavati vernike njihovoj verskoj tradiciji, uz neizbežno učenje poštovanju i toleranciji pripadnika drugih zajednica. Upoznavanje principa na kojima počiva tuđa religija, drugačije tradicije i običaji otklonili bi mnoge predrasude i stereotipe, sklonost ka generalizaciji i podelama na nas i *njih*. Moje je mišljenje da je dužnost religijskih zajednica da kod svojih vernika razvijaju uvažavanje i osetljivost za ono drugačije.

Religijske zajednice su istovremeno i etičke zajednice. Budući da pisani izvori, kako muslimanski, tako i hrišćanski govore o nenasilju, kao i da muslimani sem Kurana poštuju i Bibliju, verujem da u vezi usaglašavanja oko zajedničkih univerzalnih

etičkih principa ne bi smelo da bude prepreka. Vernike u okviru svoje zajednice treba podučavati kulturi nenasilja i solidarnosti.

Takođe, organizovanje čestih susreta na lokalnom i regionalnom nivou može biti značajno. Na taj način bi članovi jedne religijske zajednice stekli iskustvo *drugoga*, to jest neposredno stekli uvid u drugu veru. Smatram da bi kontakti i upoznavanja pripadnika različitih verskih i nacionalnih zajednica, koji ne bi ni negirali ni apsolutizovali međusobne razlike, već nastojali da ih prevaziđu, značajno doprineli izgradnji poverenja, smanjenju predrasuda i stvaranju povoljne klime za mirnu i kvalitetnu koegzistenciju. Ukoliko su pojedinci, kao i zajednice otvoreni za saznanja o drugima, spremni da tolerišu različitost i štite tuđa ljudska prava i slobode, malo prostora ostaje za konflikt.

Važno je naglasiti da religija ne sme biti zloupotrebljavana u političke svrhe. Pošto države Balkana teže izgradnji civilnog društva u kom će biti poštovana pluralnost u svakom smislu, neophodno je da i religijske zajednice shvate koja je njihova uloga u ovakvom društvu i da se konačno, ne samo formalno odvoje od države.

Na kraju, zaključila bih da je nužan uslov za pomirenje da religijske zajednice u dijalog uđu sa iskrenošću i dobrom voljom za opraštanjem i učenjem na greškama iz prošlosti. Prema mom mišljenju, najvažnije je odgajati buduće generacije u duhu tolerancije i razumevanja, jer jedino tako pomirenje može biti potpuno. Uspostavljanje veza ne sme biti deklarativno i *kozmetičkog* karaktera. Do pravog rešenja *balkanske* situacije može se doći jedino uvidanjem svih faktora koji su doveli do sukoba. Ne smemo zaboraviti grešku napravljenu nakon Drugog svetskog rata kada zločini nisu javno rasvetljeni, a zločinci kažnjeni. Svi problemi koji se ne reše, kasnije se javljaju u akutnijem vidu. Jaz koji je nastao među našim narodima suviše je dubok da bi mogao biti prevaziđen u toku jedne generacije. Pomirenje mora biti shvaćeno kao dugotrajan proces na kom treba strpljivo raditi godinama. Nadam se da ćemo u procesu evropskih integracija, uz pomoć ujedinjene Evrope i pravila koje ona donosi, najzad uspeti da razrešimo Gordijev čvor neprekidnih sukoba na Balkanu.

Nikola Bakić

Međuljudski odnosi bili su osnovna škola Hrišćanstva. Međunacionalni odnosi treba da postanu hrišćanski univerzitet.¹

...Ateizam jeste humanizam.²

Živimo u vreme potrošačke civilizacije i sveopšte globalizacije, u vreme ekranizacije i interneta, u atomsko-tehnološko i, po svemu sudeći, apokaliptičko doba, doba kada prosečan čovek, „nominalni vernik“, zauzet postizanjem svoje lične sreće nema vremena za Boga i za bližnje, a kada reči kao što su ekstatička i kenotička ljubav, najbolje iskazane na primeru priče o Milostivom Samarjaninu, više nisu čak ni marginalizovane, već predstavljaju arhaizme.

Doba globalizacije ipak, reklo bi se, uspostavlja i drugačije kriterijume. Ako su, kao što navedeni citat to najbolje ilustruje, međuljudski odnosi bili ono elementarno, osnovno, međunacionalni odnosi su ono što verovatno tek predstoji. U tom smislu je dijalog srednja škola i prijemni ispit za hrišćanski univerzitet, ako ne i nešto više u tom obrazovnom programu.

Pre svega, mislim da je ovde od ključnog značaja definisanje reči dijalog. Dijalog bi se mogao definisati kao otvoreni razgovor udvoje, razgovor „tete a tete“, oči u oči, preduzet sa ciljem rešavanja nekog problema. Ovako definisan, dijalog, reklo bi se, ima za cilj neku vrstu kompromisa, međutim reč je o pristajanju na kompromis po pitanju saradnje i unapređenja odnosa, a ne po pitanju učenja. Uopšteno govoreći, njegov cilj je etički a ne dogmatski.

1) Vladika Nikolaj Velimirović, Agonija Crkve, vidi: O Evropi, Glas Crkve, Valjevo 2003, str. 129.

2) Pavle Evdokimov, Luda ljubav Božija, Manastir Hilandar 1993. god, str. 11.

Zbunjeni čestom bezuspešnošću raznih pregovora često postavljamo pitanje da li je paradoks francuske poslovice, da čovečanstvo što se više menja sve više je isto, u naše vreme aktuelniji više nego ikada ranije? Da li je, s druge strane, današnja teološka misao, uslovno rečeno, „skamenjena“ ili samo mi danas nismo kadri da odgovorimo na izazove vremena? Na ova i ovakva pitanja često ostajemo nemi, baš kao i za područje Balkana uvek aktuelnim problemom Kainovog sindroma i nemilim događajima s kraja prošlog veka, kojima smo svi mi svedoci. Protekli ratovi nisu, po mišljenju Dimitrija Kalezića,³ ni verske ni religiozne prirode, već su bili antiverski i antireligiozni, i u njima je, poput vulkana samo izbilo na površinu sve ono potiskivano godina ma unazad. Tu je verska i religijska različitost poslužila, da se tako izrazim, samo kao ono na šta se veoma lako može nakalemiti, raznorazne ideje i ciljevi. U tom kontekstu se može govoriti o poistovećivanju vere i nacije na uštrb ove prve. Epilog te priče nam je svima dobro poznat.

Gledano iz pravoslavne perspektive, horizontala našeg odnosa prema drugim ljudima i vertikalna našeg odnosa prema Bogu moraju biti u dodiru. Otuda je stav Pravoslavne crkve prema dijalogu u cilju pomirenja uvek pozitivan i uvek otvoren budući da **tolerantnost koju dijalog nalaže predstavlja jevandeljski minimum, odnosno most i dugu, put ka jevandeljskom maksimumu**, ka Bogočovečanstvu i čini se da bi se najbolje mogao ilustrovati onim polijejem u crkvi Ružici na Kalemegdanu, napravljenim od ostataka municije i mačeva pronađenim na ovim prostorima, a posvećenim svim vojnicima postradalim u Prvom svetskom ratu.

Koračati istrajno na tom uskom putu, koordinirati gravitacijom onostranog, ići u susret Suncu Preobraženja, jeste taj minimum, jer je to, zaista, mali korak za čoveka, a veliki za čovečanstvo.

Dijalog u tom smislu potrebuje ljubav, ljubav u najširem mogućem značenju te reči i često se u nedostatku te ljubavi nude nekakvi surogati jednakosti i humanizma. Međutim, treba is-

3) Dimitrije Kalezić, Vjerski i građanski ratovi, vidi: ZBORNIK Kruševačke filozofsko-knjževne škole, Bagdala, Kruševac 1999, str. 110.

taći da ovde nije reč o nekoj apstaktnoj ljubavi prema čovečanstvu, budući da je takva ljubav tašto samoljublje, već o konkretnoj ljubavi prema čoveku, čoveku kao ličnosti. Otuda je, ma koliko to možda grubo zvučalo, ceo arsenal pojmova kao što su humanizam, filantropija, altruizam i demokratija – samo skup sinonima bez značenja i značaja, ukoliko nema u sebi ljubavi prema Bogu. Prema tome: „ateizam jeste humanizam“.

Mir, jedna od najčešće korišćenijih reči u Svetom pismu i u Liturgiji ne trpi nikakvu deplasiranost i licemerje. Ipak naše vreme je puno raznih „mirotvoraca“. Ova paradoksalna činjenica prosto nas poražava svojom istinitošću. Međutim, ključ za razrešenje ovog problema ne skriva se u krupnim političkim potezima današnjice. Apofatička teologija i pojam simbola predstavljaju „zlatne ključeve za svaki dijalog i put da se izbegne prekid između nebeske vertikale i zemaljske horizontale“⁴, put da se ostvari dijalog a da time niko ne bude na gubitku.

Jedna od najčešćih primedbi i prepreka takvom dijalogu jeste tvrdnja da se dijalogom čovek udaljava od svoje vere i da je on samo jedna u nizu utopija našeg vremena, svojevrsni Deda Mraz za odrasle. Ovakvo stanovište je pogrešno u svom korenu; naprotiv, dijalogom se čovek učvršćuje u ličnom verskom ubeđenju, ali uz to postaje i otvoreniji za odnose sa drugima. Ovo je naročito značajno iz razloga što je, kako odlično primećuje profesor Vladeta Jerotić, „afekat straha duboko povezan sa fanatizmom i netolerantnošću“⁵, a posredno i sa agresivnošću koja ih prati. Dijalog nije ni neko posavremenjeno zidanje Vavilonske kule i nema takvih pretenzija, mnogo bi ispravnije bilo reći da je on tek jedan savremeniji oblik saradnje, a da opet ne predstavlja nikakvu novinu, jer je takvih pokušaja i susreta bilo zaista puno kroz istoriju.

Između utopije i haosa, idealnog i realnog, pitanje ostvarivanja dijaloga spremno čeka na naš odgovor. Postavlja se pitanje koliko smo mi spremni za njega i koliko smo spremni na odricanje od monologa i od polemike, kao krajnosti i prepreka svakom zdravom dijalogu. Do njegovog konačnog razrešenja ostaje

4) Pavle Evdokimov, navedeno delo, str. 21.

5) O ovom pitanju videti naročito sl. članke: „Duhovnost i tolerancija“ i „O verskom fundamentalizmu danas“: Vladeta Jerotić, „Vera i nacija“, Ars Libri, Beograd 1999, str. 152

svevremena poruka upućena svim ljudima pre nekih 2000 godina, a koja glasi: **Blaženi mirotvorci, jer će se sinovi Božiji nazvati (Mm. 5, 9).**

*

Osnovni cilj ovog rada nije da ubedi ili da nagovori, a još manje da sistematski i iscrpno obradi temu dijaloga, jer takav zahteva višegodišnji rad grupe autora; pre bi se reklo da je on samo jedno u nizu sredstava za ispunjenje tog cilja i da je njegov osnovni zadatak mnogo skromniji, a to je da pokuša da izloži i objasni osnovne skretnice savremenih dijaloga posmatrajući ih kroz prizmu hrišćanskog (čitaj: pravoslavnog) pogleda koliko je autor u tome uspeo ostaviti se u zadatak čitaocu da prosudi. Ipak je stavljen ne na predlaganje nekih gotovih rešenja, već samo na određena razmišljanja.

Slobodan Vasić

Dijalog kao oblik susretanja i iznošenja različitih idejnih orijentacija i pogleda na svet u istoriji razvoja ljudskog društva imao je civilizacijsku svrhu, jer su se na taj način usaglašavala različita, a neretko i suprotna mišljenja. S obzirom da je jedna od osnovnih odlika ljudskog društva razvojnost pomoću koje su se društvo i društvena svest transformisali, najpre iz indeterminizma u stanje determinizma, analogno tome, dijalog kao civilizacijsko dostignuće prelazi iz svoje prvobitne forme uobličene u spontanosti u svoj moderni institucionalni oblik, postajući na taj način jedna od osnovnih pretpostavki demokratskih društava, jer demokratija u svojoj biti počiva na usaglašavanju različitosti i pluralizma političkog interesa.

Kada se govori o dijalogu neizbežno se ulazi u raspravu o identitetu, zbog toga što on pretpostavlja najmanje dve strane koje odražavaju dva stava, i saglasno tome dva identiteta. Kakva je priroda identiteta koji prevladuje na ovim prostorima? Njega karakteriše prevladujuća svest o raznolikosti, gde je Ja stopljeno u homogenu Mi, a Mi, i Oni svoj odnos pronalaze u jednoj rigidnoj egzistencijalnoj formi, koja svedoči o tome da je identitet, po svojim osobinama pre svega razmravljen. Nije ovde reč o tome kako Mi ne priznaje da Drugi postoji, već da ne pristaje da ga razume kao mogućnost, da ne priznaje legitimitet njegovog postojanja. Dakle Mi (p)ostaje zatvoren u samom sebi. Njegov dijalog naziva se monolog. O postojanju ovakvog oblika društvene svesti svedoci smo bili posmatrajući aktore istorijskog (političkog) zbivanja u vezi sa raspadom SFRJ i njenih više nego katastrofalnih posledica. Sada se može reći da je to vreme (sveže) iza nas, da njegove posledice upražnjavamo u svakodnevnom privatnom životu, a da se svest, bar kolokvijalno, nalazi u procesu tranzicije. Što znači, nalazimo se usred faze koja bi se mogla nazvati krizom identiteta. Usred krize koja nipošto nema vrednosnu dimenziju, ne označava kraj ili katastrofu, nego označava period koji nastaje kada se jedan model interpretacije sveta istroši, a novi još uvek nije nastao. Tek ishod takvog procesa može-

mo okvalifikovati vrednosno, kao pozitivan ili negativan. Pozitivan ishod krize traganja za identitetom podrazumeva postizanje višeg kvaliteta. A tome, nadam se težimo.

Prema rečima Maksa Vebera, sfera kulture je poprište stalne borbe između različitih vrednosnih opredeljenja, odnosno postoji nepomirljiva borba između različitih *krajnjih* mogućih stanovišta prema životu i da se između njih mora birati. To je sukob između bogova. Ako je to tako, kakva je uloga dijaloga u društvenom (kulturnom) životu? Ona ne može biti apsolutno pomirljiva, ali može uticati na približavanje i razumevanje ovih krajnjih mogućih stanovišta prema životu. Ali, da se vratimo za trenutak u pomenuta ratna zbivanja kako bi „uhvatili“ logiku društvenih odnosa. U ratnim vremenima koje karakteriše odsustvo sigurnosti, dezorganizacija i stanje anomije, kada su međuljudski i društveni odnosi neregulisani i potpuno haotični, pojedinac pokušava da pronađe utočište od neprestanog osećanja straha i izlaz iz stanja konfuzije vlastitog identiteta. U takvim okolnostima najveći stepen identifikacije se pronalazi u onim grupnim identitetima u kojima je pojedinac najviše ukorenjen. To su, pre svega, etnički i religijski, koje karakteriše tesna međupovezanost. Tako Ja ponovo postaje Mi, i ovoga puta homogeno, jer se identitet određuje na osnovu malog broja karakteristika i osobina pojedinaca koji ga sačinjavaju. Ako se vratimo na približavanje krajnjih mogućih stanovišta, može se reći da međureligijski dijalog pomaže da se verujuć u sopstvena ubeđenja, ozbiljno upustimo u razmatranje drugih ubeđenja koja su možda potpuno suprotna od naših i da ih razumemo tako što ćemo se *uživeti* u situaciju drugog. I suprotno, ako se dopusti apsolutizacija određenog naindividualnog (političkog) entiteta nad pojedincima koji su uz to vernici, može doći do stvaranja opasnog manevarskog prostora kojim se vrši instrumentalizacija verom indoktriniranih ljudi.

U osnovi neprihvatanja i neuvažavanja Drugog najčešće stoji neka predrasuda koja pojedincima i čitavim društvenim grupama (pripadnicima druge nacije ili verske grupe) pripisuje takva svojstva koja pobuđuju osećanje straha, prezira ili odbojnosti, a koja uistinu ne predstavljaju njihove suštinske karakteristike, i na taj način dolazi do formiranja spleta zabluda koje isključuju suočavanje sa onim činjenicama koje bi mogle ići u prilog njihovom osporavanju. A niko nam ne daje za pravo da sma-

tramo kako se svi na isti način moraju odnositi prema pitanjima religije, politike, morala ili svakodnevnog života. Bitno je izbeći moguću situaciju kojom bi se stavili u poziciju apsolutnog i vrhovnog boga presuditelja i da svoje stavove i vrednosna opredeljenja formiramo na osnovu jedinoispravnog etičkog zahteva. Zbog toga je podizanje nivoa svesti o važnosti kulture dijaloga pretpostavka tolerancije na područjima religije i kulture.

Društvo koje uvažava različitosti pojedinaca i društvenih grupa je otvoreno, pluralističko društvo. Ono je otvoreno jer je spremno za nove susrete i događaje, ono ne izbegava rizike i opasnosti, već naprotiv sa njima se suočava. Za izgradnju takvog društva neophodan je dijalog između samih verskih zajednica, ali isto tako između verskih zajednica i društva, i između verskih zajednica i države, imajući u vidu značaj religije u stvaranju kulture. U tom smislu religija ne može da se koristi sa pozicije višeg autoriteta i da se obraća drugima pozivajući se na važnost tradicije, ona mora i u svojim internim strukturama da neguje kulturu dijaloga, a neophodno je i njeno argumentovano učesće u političkom diskursu, iznoseći svoja stanovišta o uređenju i izgradnji modernog i demokratskog društva. Isto tako, neophodan je međureligijski dijalog o zajedničkim elementima i razlikama u odnosu pojedinih crkava i verskih zajednica prema državi i društvu, a takođe je nepohodna diskusija o zajedničkom sistemu vrednosti, odnosno o evropskom sistemu vrednosti kao ključnom integrativnom faktoru. Tu se ima u vidu perspektiva, ali i uloga crkava i verskih zajednica kao institucija koje podržavaju procese integracije i pomirenja. Međutim, ne sme se izgubiti iz vida da i ateisti imaju svoje stavove koji mogu biti relevantna iz aspekta vere (da li postoji bog, koje je mesto smrti u životu), tako da njihovi odgovori na ova pitanja nisu manje značajni nego što je versko učenje značajno za vernika, zbog čega su i oni važna karika u procesu društvenog dijaloga.

Pretpostavka svakog dijaloga trebalo bi da bude istinska tolerancija, kao i izgradnja kulturnog i religijskog pluralizma. To podrazumeva da „vera ne sme da bude kruta, već čvrsta. Kruta vera čini čoveka fanatičnim, čvrsta tolerantnim. Ko ne stoji čvrsto u veri hvata se obema rukama za krute dogme; ko naprotiv, stoji čvrsto u veri, ima ruke slobodne i pruža ih drugima sa kojima stoji u egzistencijalnoj komunikaciji“ (Viktor Frankl). Isto ta-

ko, religije koje imaju tendenciju da pokriju celinu ljudskog življenja tolerantne su prema drugačijim načinima verovanja jer ne smatraju da postoji jedan jedini, jednoznačni put spasenja, odnosno „ne sprečavam te da živiš po svome“ (Đuro Šušnjić).

Da zajedničke životne teškoće ne moraju uvek biti pokazatelj netrpeljivosti i sukoba pokazuje tragedija cunamija koja je doprinela uspostavljanju otvorenog i pozitivnog dijaloga između indonezijskih muslimana i pripadnika drugih vera. U Meulabohu, gradu koji je najviše stradao u cunamiju, u početku se jedan muslimanski pokret protivio deljenju pomoći od strane nemuslimana, ali se narod pobunio prihvatajući pomoć od svih. Ta činjenica upućuje na zaključak da dijalog između religijskih zajednica ne sme ostati u kategoriji nerealizovanog zahteva za politički projekat, niti sme zadržati elitistički prizvuk u kojem će učestvovati samo najviši crkveni velikodostojnici i predstavnici političke elite, njegova je svrha da podstakne procese pomirenja, saradnje, međusobnog uvažavanja i poštovanja koji treba da obuhvate građane svih društvenih slojeva. Na kraju se nameće pitanje kako pronaći odgovarajući mehanizam pomoću kojeg će se podići svest o značaju dijaloga između religijskih zajednica, ali isto tako i dijaloga u svim ostalim sferama života, kada se društvo u ovom momentu nalazi u stanju političke apatije, sve veće nezainteresovanosti građana da sudeluju u političkom životu, i iz toga izvedenog stava da se ukupni društveni ambijent sporo ili uopšte ne menja, a da u svemu tome građanin (ili u njegovoj percepciji „običan pojedinac“) ne igra nikakvu ulogu jer ne raspolaže sredstvima društvene moći. Početni korak je zauzimanje pozitivnog životnog stava, proaktivno delovanje koje ide u susret problemima svakodnevnog života i preuzimanje odgovornosti za sopstvene postupke. Svakako, malo toga bi se promenilo kada bi ovakvi životni stavovi ostali u domenu privatnosti i ličnih interesa. Ali, upravo kada se podigne svest o samom sebi, kada našim ličnim postupcima zavlada etika odgovornosti, dolazi do uvažavanja onih Drugih, jer kao što i Mi moramo da se potrudimo i prođemo određeni put da bi razumeli životnu situaciju i sami sebe, tako i Oni moraju proći isti taj put, na kraju kojeg pružamo jedni drugima ruku, iako je to na početku bilo nemoguće, zbog toga smo Mi ljudi.

Tako će doći do podizanja političke svesti na jedan viši nivo gde međusobno razumevanje zauzima važno mesto u hijerarhiji vrednosnog sistema (bilo pojedinaca ili društvenih grupa), a dijalog između religijskih zajednica jedna od osnovnih pretpostavki pomirenja.

Mirjana Bošković

Bog, Alah, Buda... više reči za istu pomisao, isto značenje. Rađamo se sa pravom na različitost, a ipak je jedni drugima često oduzimamo. Negiramo ljudski život u njegovoj biti, gazimo po dostojanstvu i dozvoljavamo da se pokidaju ljudske niti koje nas vežu. Šta je to što tera čoveka na mržnju, Što negde duboko u ljudskoj utrobi miruje kao zaspali vulkan i naglo se budi? Koji su to faktori koji odlučuju kad će se vulkan ponovo probuditi? Problem današnjeg društva je što je nestalo međusobnog razumevanja, ljudi su zaboravili da slušaju jedni druge. Ako nismo u stanju da razumemo različitost, najmanje što možemo da uradimo je da je barem poštujemo. Nedostatak poštovanja dovodi do razdora među ljudima. Ipak, taj ponor nije nepremostiv. Dovoljno je sagraditi most od reci, jači, dugotrajniji i otporniji od betona i žica. Dovoljno je razgovarati! Treba dokazati da ljudi nisu slučajno dobili taj najveći dar od boga, treba dokazati da znamo da ga koristimo.

Religija je vekovima razlog razdiranja među ljudima. Ona je bila povod za pokretanje nekih od najvećih ratova u istoriji kao što su Krstaški ratovi. U njeno ime se ubijalo, osvajalo, puštošilo... Ona je često bila opravdanje, izgovor za nanošenje zla, zavesa iza koje su se mnogi krivci krili. Sada, na početku 21. veka, situacija u srži nije mnogo promenjena. Svet je promenjen, zemlja se neprekidno menja, i ljudi se menjaju, ali nažalost uvek ima onih koji su spremni da zloupotrebe religiju.

Koliko puta smo čuli da je istorija učiteljica života, a koliko smo se zaista učili na prethodnim greškama? Istorija naroda na brdovitom Balkanu je toliko bogata greškama, da uopšte ne bi trebalo da ih ponovo pravimo! Dovoljno je uzeti za primer nedavno završeni rat u Bosni i njegove strašne posledice. Neka to bude jedna velika opomena i nauk budućim generacijama da se takvi događaji više nikada ne ponove. Ne treba lečiti, treba sprečiti! A da bi se to postiglo, najpre je potrebno promeniti svest ljudi. Ljudi, kao i dosta toga u životu, vole da traće, vre-

me, novac,... pa i reči. Znamo da ih olako uzimamo, ali i dajemo. U tom vrtlogu reči često se nađu i reči vredanja kao znaci nepoštovanja, lošeg vaspitanja, političkih i drugih podsticajnih okolnosti. Moramo biti svesni da ono što izgovorimo ima svoju težinu i nosi sa sobom odgovornost. Reči mogu mnogo nepravde da nanesu, ali isto toliko i da donesu dobra. Zato u njima leži ključ, rešenje problema nastalog usled sve većeg međuljudskog otuđenja. U civilizovanom društvu kakvo težimo da budemo, problemi se rešavaju civilizovanim putem, a on je jedinstven i jednostavan: razgovor. To je prvi i najvažniji korak jer kod časnih ljudi, dela prate reči. Ponovno uspostavljanje pravih moralnih vrednosti stvorilo bi pogodno tlo za seme razvoja društva bez diskriminacije bilo kog oblika. Kao i svaki pravi put, ni ovaj nije lak, ali ne treba brzo odustajati, već imati strpljenja. Niko od nas ne očekuje, niti traži da budemo veliki reformatori, da inspirišemo hiljade ljudi da misle tolerantnije, ponašaju se tolerantnije. Dovoljno je početi od sebe, promeniti ili poboljšati poglede na svet, promeniti sebe, a pozitivna energija će se poput svetlosti brzo širiti na okolinu. Tako bi se lančano prenosila eksplozija i demokratskih vrednosti.

Jedan od problema je i taj što se religijska netrpeljivost prenosi sa roditelja na decu. Posledice takvog ponašanja roditelja, zrelih ljudi, su velike. Tako se krug religijskog razdiranja širi, najpre u vremenskoj, generacijskoj, a zatim i prostornoj dimenziji. Značajan napredak bio bi postignut kada bi se deca od rođenja navikavala na različitost kao na prirodnu ljudsku osobinu, učena na negovanje sopstvenog identiteta uz poštovanje i razumevanje različitosti drugih.

Politika i religija su oduvek svoje konce mešale, preplitali... mirile se i suprotstavljale. Politika neretko zna da bude šibica koja će da zapali suvo granje, da dolije ulje na vatru. Na drugoj strani, religija često zna da zaslepi. Ljudi tada delaju iracionalno, razum gubi bitku, a to najbolje zna da iskoristi politika.

*Ni u šta se tako čvrsto ne veruje
kao u ono što se najmanje zna.
Šarl Monteskeje*

U pogrešnim rukama, religija kao sredstvo za upravljanje masom, može da prouzrokuje velika zla. Na prostorima Balkana to se često dešavalo, ratovi, izdaje, etničke netrpeljivosti... Treba naučiti da živimo sa ljudima drugih veroispovesti, drugih pogleda na svet, a ne stvarati konflikte „into the sea“ strukture, sa jednom primarnom težnjom, da različitosti nestanu, kao da mogu da iščeznu duboko u more. Jedini lek je pokušati oprostiti, razgovorom prevazići jaz, a u budućnosti ne dozvoliti da se takve stvari više dešavaju, udružiti snage u preventivi, zarad kvalitetnijeg života nekih sledećih generacija. Politika treba da radi u korist svog naroda, ne ugrožavajući osnovna ljudska prava na različitost, ona treba da nadahnjuje i pruža nadu u bolju sutrašnjicu, da pruža primer, pa da sve izjave političara budu kao sledeća: „Mi moramo da pokažemo poštovanje prema onima koji drugačije misle od nas, da time pokažemo i snagu naše politike i evropski karakter naše politike.“

Samo jedan od primera da je razgovor između različitih verskih zajednica moguć je i sastanak avgusta 1997. godine u Sarajevu, kada su se okupili Mustafa Cerić na čelu islamske zajednice, Jakob Finci kao predstavnik jevrejske veroispovesti, kardinal Vinko Puljić ispred katoličke crkve, Dušan Jovanović, parohijski sveštenik u Sarajevu i Nikolaj Mrda na čelu pravoslavne crkve u Bosni. Takvi napori uvek ostavljaju pozitivan utisak. „Ovakvi sastanci su najpozitivniji događaji koji su se desili nakon završetka rata“, rekao je bivši američki ambasador u Bosni.

Ljudski rod je u svom društvenom napredovanju svašta preživeo, prošao kroz razne razvojne faze. I ova faza u kojoj se Srbija našla, prolazna je. Jedino što je potrebno za njeno uspešno prevazilaženje je dobra volja, pojedinačna koliko i kolektivna, politička koliko i ljudska, strpljenje i vera u bolju budućnost. Možda nije lako izvodljivo, mnogo kockica treba da se složi kako bi se dobila dobra slika, ali je sasvim moguće! Imajmo snage, hrabrosti, volje i sigurnosti da zakoračimo velikim koracima u neku lepšu budućnost bez religijskih predrasuda.

Tijana Bajović

Razmirice. Ratovi i anarhija. Razlike, čini nam se – nepremostive. Tako je naizgled.

Sušтина je drugačija. Nerešivih problema nema. Potrebne su promene. Neophodno je izbrisati izraze rat i nepremostive razlike i uvesti nove reči i ideje. Uvesti *multietničnost* – koja poštuje razlike i vidi ih kao uslov za kulturni napredak. *Multietničnost* – koja prezire rat, jer razume da on unazađuje civilizaciju. *Multietničnost* – koja ne veruje u anarhiju, jer zna da nas osećaj za red i odgovornost razdvaja od nerazumnih bića. *Multietničnost* - koja naposljetku prihvata razmirice, ali samo ako su konstruktivne i dobronamerne, stvorene kao rezultat uma koji razmatra pozitivno i negativno.

Ekonomski i kulturni napredak je cilj svim ljudima, bez obzira na rasu i veru. Stabilni ekonomski sistemi i kultura koja se neprestano razvija i upisuje svoje tekovine zlatnim slovima u istoriji života, mogu se ostvariti samo u društvima u kojima su razlike pretvorene u prednosti, u kojima nam upravo one otvaraju nove vidike i brane nas od jednostranosti.

Stanovnici balkanskih zemalja imaju tu prednost što žive na strateški važnom području, što su okruženi ogromnim prirodnim potencijalima i što imaju priliku da ostvare kontakt sa predstavnicima najrazličitijih kultura. To treba iskoristiti.

Neko mora da napravi prvi korak. Zaustaviti dezintegracije i podržati integraciju. Integraciju koja podrazumeva povezivanje ljudskih bića, nezavisno od vere koju ispovedaju i jezika kojim govore. Osećanja i ciljevi su nam zajednički. Oni ne bivaju ni muslimanski, ni katolički, ni pravoslavni, već jednostavno ljudski. Religiozna pripadnost je u većini slučajeva uslovljena poreklom i tradicijom. Poreklom se treba ponositi, ali i tuđe se mora poštovati. Civilizaciju stvaraju oni narodi koji iz raznolikosti odaberu najbolje i razvijaju ga, i to ne samo za pripadnike svoga naroda, svoje vere, već za sve ljude sveta.

Kako ostvariti dijalog među zavađenima i pripremiti tlo za pomirenje i opšti napredak?

Dijalog se odvija na individualnom planu, među ljudima. To znači da svako od nas mora da se s dužnim poštovanjem odnosi prema drugom ljudskom biću. Nepriznavanje tuđeg izbora vodi ka generalizacijama. Generalizacije su opasne jer nam daju pogrešnu sliku. Neophodno je da razumemo da slika pripadnika paravojnih formacija, Srbina po nacionalnosti, koji nemilice ubija civile samo zato što veruju u drugog boga, nije kalup u koji se može jednostavno uklopiti svaki Srbin, kao što ni svi Albanci nisu učestvovali u napadima na Srbe i ne mrze neizostavno sve što je srpsko. Prošlost se mora prihvatiti, sa njom se moramo suočiti, pa izmiriti. Bez nje nema osnove za budućnost. Ali, nekadašnji događaji ne smeju da budu prepreka ponovnom uspostavljanju valjanih i stabilnih odnosa. Prošlost se priznaje, ali od nje se mora i ograditi, inače nam ona neće dozvoliti da nastavimo dalje. Zašto ne dopustimo da budućnost ima novi scenario, lepši i korisniji za sve nas? Teret prošlosti leži na našim precima. Oni su odgovorni za ono prošlo, dobro i loše. Isto tako ćemo i mi biti preci generacijama koje će stasati u narednim decenijama. Zato mi nosimo drugi deo prtljaga prošlosti i dužni smo da preispitamo postupke naših dedova i očeva i da ne napravimo iste greške. Jedino tako možemo izgraditi zdravu bazu za buduće produktivne odnose.

Ali, na izgradnju slike o drugim narodima u našoj svesti u velikoj meri utiču i savremene tehnologije i mediji. Mediji moraju da zauzmu objektivan stav prema događajima, ali i da osude svaki nemoralan čin, a pohvale sve što unapređuje komunikaciju među sličnima i, naročito, različitim. Neosuđivanje stavova koji vode ka rasnoj i verskoj netrpeljivosti može da dâ podstrek daljem sprovođenju takvih ideja. Neosuđivanje negativnih pojava u društvu može da učini da počnemo da gledamo na te pojave kao na nešto normalno. S druge strane, svaki čin koji doprinosi razumevanju među drugačijima mora biti pohvaljen od strane medija. Tako se gradi i utvrđuje sistem pravih vrednosti, onih koje unapređuju život. Naročito treba izbegavati uopštena objavlivanja neistina ili poluistina o drugim religijama u medijima, koja mogu da uvrede ljudsko dostojanstvo. Tako se stvara utisak da se pripadnici različitih veroispovesti ne vole, a problem je za-

pravo u samom načinu informisanja i govoru mržnje, koji podstiče ljude na reakciju u istom maniru. Učinimo da svi osete da su dobro došli i poželjni u svakom delu sveta, bili oni muslimani, hrišćani, budisti ili ateisti! Osmeh, lepa reč podrške i saradnja. Većina sporova nastaje iz nemara i nedostatka želje da se drugi razume. To se mora promeniti.

Teško je načiniti prvi korak i pružiti ruku pomirenja. To mogu samo zaista veliki ljudi. Politika i mediji treba da budu otvoreni i usmereni blagonaklono ko susedima. Udžbenici moraju biti u skladu s vremenom i treba da deci još u najranijem detinjstvu ukažu na razlike u mišljenjima koje će neophodno poštovati. Dozvoljeno nam je da ne budemo saglasni, ali ne smeemo da osuđujemo. Mržnja vodi mržnji, a tako je malo potrebno da se dva ljudska bića razumeju. Ubacivanje sadržaja vezanih za sve verske zajednice u nastavne programe, svakako bi bilo od velikog značaja. Izleti i ekskurzije se mogu organizovati s ciljem da se upoznaju druge kulture. Možda ne bi bilo loše da učenici umesto tipičnih srpskih sela posete Rašku oblast i gradove Rašku i Novi Pazar, gde mogu videti kako teče saradnja između ljudi čiji bogovi nose različita imena. Pored pravoslavnih srednjovekovnih manastira treba posetiti i džamije. Važno je naučiti decu da se spomenici svih kultura cene, oni će to nositi u svesti celog života i preneće na svoju decu. Pripadnici nacionalnih manjina moraju da imaju pravo na učenje maternjeg jezika u školama. Zemlja u kojoj živimo, makar joj i ne pripadali po poreklu, sigurno će nam biti draža ako nas ne ograničava, već nam daje podstrek.

Jedna od pozitivnih reformi školstva jeste uvođenje veronauke kao izbornog predmeta. Na časovima veronauke treba sprovesti komparativno proučavanje velikih religijskih sistema. Na kraju krajeva, ni bogovi monoteističkih religija se ne razlikuju mnogo. Islam prihvata neke biblijske istine i proroke i tvrdi da je razlika u njihovom prenošenju i shvatanju, i da su imena različita. Na svetu ima mnogo imena, ali nije ime to što nas razdvaja od drugih. Naprotiv, spaja nas i kaže – ime za jedinke iste vrste. Razlike u istorodnosti. Nije teško to prihvatiti. Nađite u tuđem imenu poznata vam slova i pružite ruku svom susedu!

Milen Kakuća

Uvod

Najveći broj sociologa i onih koji se bave proučavanjem društvenih problema, bez obzira kojem pravcu pripadali, stvarali i/ili podržavali društvene teorije, u jednom su saglasni – društvo je permanentno izloženo promenama. Istorija dokazuje da su društva postajala civilizacijski naprednija što su bila svesnija (odnosno njihove društvene elite) da su promene potrebne i da se dešavaju, te da one daju pozitivne rezultate i da su bolje ako se usmeravaju u željenom pravcu, nego ako se dešavaju revolucionarno, iznenada i nekontrolisano.

Savremeno društvo podrazumeva integraciju, povezivanje i saradnju između ljudi koji dolaze iz sredina koje su, na različit način i stepen, uticale na oblikovanje svesti, shvatanje i način života tih ljudi. Što su društvena uređenja sličnija, kao i dostignuti nivo civilizacijskog napretka, to je i mogućnost povezivanja i integracije veća i bezbolnija. Takođe, problem integracije pripadnika manjeg broja „pridošlica“ u neko društvo, rešavao se, najčešće, asimilacijom. No, sada se pitanje integracija, usled društvenih promena na globalnom, svetskom nivou, postavlja u vezi integracije celih društava u cilju stvaranja tzv. „globalnog sela“ koje bi predstavljalo jedno jedinstveno društvo. Ta ideja o *globalizaciji* podelila je svet u gotovo svim bitnim društvenim segmentima. Jedan od tih segmenata su i religijske zajednice koje igraju značajnu (a u nekim društvima i državama presudnu) ulogu. Određene religijske zajednice proces *globalizacije* vide kao put ka uništenju njihovih vrednosti i načina života. Još uvek ta ideja nije preovladala u najznačajnijim religijama, ali sve više dobija na značaju.

Da bi se ovi problemi rešili i otklonile nedoumice oko budućnosti određenog društva, civilizacije i naroda, potrebno je pokrenuti stalni dijalog između religijskih zajednica, promovisati zajedničke vrednosti i, u meri društvenih potreba i koristi, uvažavati stavove koje one zajednički formiraju.

Jedan od konkretnih primera, na kojem se dokazuje značaj međureligijskog dijaloga, je i izgradnja novog, postratovskog društva Bosne i Hercegovine. Naime, u periodu od 1992. do 1995. godine u BiH je trajao građanski rat¹ između pripadnika tri naroda (Bošnjaka, Hrvata i Srba), sva tri različita i po religijama koje ispovedaju. Odmah po okončanju rata, uspostavljen je *Međureligijski savet*, kao zajedničko, nevladino, telo koje čine predstavnici četiri religijske zajednice (jevrejska, katolička, muslimanska i pravoslavna). Iako rad Saveta nije bio aktivno praćen medijskom podrškom, rezultati njegovog rada su, posmatrajući sa distance od gotovo 11 godina nakon završetka oružanog sukoba, značajno doprineli pomirenju između naroda. Neki od prvih koraka koje su predstavnici svih zajednica, zajednički preduzeli odnosili su se na puno i iskreno međusobno uvažavanje, uspostavljanje stalne saradnje između zajednica kroz Savet, prihvatanje odvojenosti zajednica od države i prava svih da ispovedaju svoju veru. Značaj ove saradnje najviše se ispoljio kroz stalne aktivnosti unutar svake zajednice ponaosob. Predstavnici religija su javno i kroz svoje unutrašnje aktivnosti, pozivali svoje vernike da slede primere saradnje koje su sami pokrenuli. Saradnja među zajednicama je zaista uznapredovala, tako da se, ne retko, dešava da sveštenici pravoslavne i katoličke crkve zajedno održavaju verske službe na dane najznačajnijih hrišćanskih verskih praznika. Takođe, postoji i međusobna finansijska pomoć u izgradnji i obnovi porušenih verskih objekata. U poslednjih nekoliko godina nije registrovan niti jedan ozbiljan, verski motivisan, incident. Analizirajući ovaj primer i dragocena iskustva koja nudi, cenim da bi trebalo na sličan način pristupiti i u rešavanju drugih sukoba u kojima verske zajednice imaju značajnu ulogu. Uzimajući u obzir činjenicu da se glavna svetska ratna žarišta odvijaju u Iraku i Avganistanu², te da najveći broj ljudi koji su optuženi za terorizam potiče iz islama i tvrde da u toj religiji pronalaze razloge za svoje delovanje, onda se značaj i uticaj religijskih zajednica u tim društvima ne sme potceniti ili izbegavati

1) Jedan broj istoričara, političara i hroničara bosanskohercegovačkog oružanog sukoba smatra da se ovaj rat može i treba kvalifikovati kao (ili da je posredi bio, uglavnom) verski sukob.

2) U obe zemlje većinsko stanovništvo čine pripadnici muslimanske religije. U ovim zemljama religija igra značajnu ulogu u gotovo svim porama društvenog i političkog života.

saradnja sa verskim liderima. Društvene uloge verskih lidera najviše dolaze do izražaja tamo gde ne postoje dovoljno razvijene javne, državne institucije. Pretpostavka za otpočinjanje dijaloga između religijskih zajednica je, kao što se videlo na primeru BiH, međusobno uvažavanje i priznavanje prava na izražavanje drugačijih pogleda na život. Drugi, ne manje značajan, korak je pronalaženje i isticanje zajedničkih vrednosti na kojima počivaju sve religije. Čitajući Bibliju, Kuran i Talmud, uverio sam se da postoje snažne i značajne zajedničke vrednosti na kojima počivaju sve tri religije³. Isticanje zajedničkih vrednosti, znači i težnju ka razvoju mira i – kako to često verski lideri izgovaraju – „dobre volje među ljudima“. Nadalje, religijske zajednice bi trebalo više da rade na tome da, tamo gde su tradicionalno i većinski zastupljene, podstiču svoje vernike da prihvate i uvažavaju one koji ispoljavaju svoja verovanja na drugačiji način od onoga na koji većina to radi, kao ravnopravne građane. Za ovo postoji utemeljenje u osnovama gotovo svih religija, a posebno u ove tri već pomenute. Posebno je važno da se, od strane država, međunarodnih i nevladinih organizacija, podstaknu verske zajednice na uspostavljanje stalnog dijaloga, kako bi se pomoglo rešavanje sadašnjih i izbeglo otpočinjanje novih verskih sukoba. To, između ostalog, znači i razvoj svesti o odgovornosti, značaju i uticaju stavova koje imaju verske zajednice. Razvoj svesti o odgovornosti verskih zajednica dobija na značaju i zbog toga što one imaju značajnu ulogu u sprečavanju i rešavanju sukoba koji negativno utiču na živote velikog broja ljudi.

Osnova za uspostavljanje i trajno razvijanje dijaloga između verskih zajednica postoji – sadržana je u verskim učenjima i temeljima najvećeg broja religija, a to je – zalaganje za mir i ravnopravnost između ljudi, te podsticanje ljudi da čine dobra dela.

3) Jevreji uvažavaju nekoliko verskih knjiga, među kojima je najznačajnija Biblija; hrišćani, kao i Jevreji, svoje verovanje temelje na Bibliji podeljenoj na Stari i Novi Zavet koji počinje dolaskom Isusa Hrista Mesije (spasilac čovečanstva, po hrišćanskom verovanju), dok muslimani veruju u učenje Kurana koji je Alah (Bog) saopštio poslednjem velikom proroku Muhamedu Pregamberu. Kuran predstavlja nastavak i, po muslimanskom verovanju, „ispravku“ i dopunu Biblije.

Aleksandar Andrejić

Svako društvo, još od najdavnijih vremena, razvilo je svoju specifičnu kulturu. Na razvitak svake kulture uticali su brojni faktori, od vremena i epohe u kojima su nastajali, do specifičnih društvenih fenomena na kojima su se razvijali. Jedna od svakako najznačajnijih društvenih tvorevina je i religija, koja ima veliku ulogu u izgradnji i oblikovanju morala jedne zajednice, kao osnove na kojoj se gradi sistem društvenih vrednosti.

Poznato je da religijske ideje kod ljudi imaju veliki uticaj na razvoj moralnih, društvenih, kulturnih i mnogih drugih vrednosti koje određuju i daju identitet ljudima kao pojedincima ili grupi.

Iako većina religija zastupa veliki broj opštih načela bliskih ljudima, kao što su ljubav u širem smislu (prema porodici, prijateljima, ljudima uopšte), moralnosti, pravdi, jednakosti, poštenju, itd. u vremenima u kojima su nastajale i društvima kojima su se prilagođavale, različito su tumačena. Svaka od kultura koja se pojavila u Evropi tokom vremena, u dodiru sa nekom drugom, ostavila je poseban trag uočljiv do današnjih dana.

Evropsko moderno društvo, u kojem danas živimo, predstavlja kulturni mozaik jedinstven u svetu. Balkansko poluostrvo je takođe mešavina raznih naroda, njihovih kultura i religija i deo je evropskog kulturnog prostora.

Moj cilj u ovom radu je da predstavim ideje za uspostavljanje multikulturnog društva u Srbiji kroz različite forme obrazovanja i edukacije:

- međusobno upoznavanje religijskih aspekata koje su uslovile kulturnu raznolikost na ovim prostorima;
- bliže upoznavanje sa kulturnim sličnostima i razlikama kroz osvrt na evropski kulturni prostor u kome se nalaze;
- razvitak tolerancije i međusobnog uvažavanja na temelju modernog i multikulturnog evropskog društva.

U postkonfliktnom društvu kao što je naše, gde je jedan od važnijih uzroka tog konflikta predstavljala verska netrpeljivost zasnovana na neznanju, od velikog značaja je da se u vremenu koje sledi to promeni. U sistem obrazovanja u Srbiji ušao je novi predmet nazvan veronauka, koji može da predstavlja najbolji način za međureligijsku saradnju, ako mu se dobro pristupi.

U obrazovnim sistemima velikog broja evropskih zemalja postoji predmet koji se bavi proučavanjem religija. Deca se, kroz taj predmet, upoznaju sa najznačajnijim svetskim religijama, ali i sa etikom, moralom i filozofskim idejama proisteklim iz religija. Na taj način uče o njihovim razlikama i sličnostima, i što je najvažnije, dobijaju sveobuhvatno religijsko saznanje koje će usloviti toleranciju u multikulturnom društvu kao jedinu moguću ideju.

Predmet veronauka u Srbiji je jako loše realizovan. Umesto da se deca koja su odrasla u konfliktnom društvu uče toleranciji kroz upoznavanje drugih religija, ona se dele u grupe po verskoj pripadnosti i uče o vrednostima samo svoje religije, što ja smatram da je jako pogrešno.

Ja vidim taj predmet kao najvažniji i najdelotvorniji način za uspostavljanje novih društvenih vrednosti. Treba promeniti osnovni princip podele po veroispovesti među decom i napraviti sadržinski jedinstven predmet, koji će sva deca pohađati. Pri samoj izradi sadržaja, otvara se mogućnost da sve religijske zajednice učestvuju u tom procesu, što bi predmet obogatilo i učinilo ga objektivnim. U predavanju bi trebalo da se smenjuju veroučitelji iz svih religijskih zajednica, a takođe bitan može biti njihov uticaj u uključivanju u radionice sa decom, gde bi deca aktivno pristupila nastavi. Tema svake radionice bi mogla biti neki osnovni moralni princip (ljubav, pravda, poštenje), koja bi deca zajedno sa veroučiteljima obrađivala iz različitih religijskih uglova. To bi posebno dalo novi pogled deci na različite religijske doživljaje ovih principa i njihove primene u društvu. Jako bitan segment nastave može biti i povezivanje kulture sa religijom, gde bi veroučitelji deci čitali razne tekstove o običajima i verovanjima.

Uveren sam da se može pronaći još mnogo načina za primenu ovog predmeta, kojim se nova generacija dece, koja će sačinjavati društvo, biti vaspitana u novom duhu modernog društva koja će im dati dovoljno saznanja da uvažavaju i prihvate među-

sobne razlike koje mogu da jedino doprinesu razvitku kulture jednog društva kroz njenu raznolikost.

Za razvijanje ideje multikulturalnog društva kod odrasle populacije mislim da posebnu pažnju treba posvetiti upoznavanju sa kulturnim i religijskim nasleđem Evrope kroz kulture aktivnosti. Na taj način, može se saznati kako su se dodiri različitih religija i njihovih kultura na evropskom tlu asimilovale u jedinstveni kulturni prostor, uprkos svojim razlikama.

Kroz opšteobrazovne predmete na fakultetima može biti posebno koristan osvrt na filozofske ideje koje su se razvile kroz istoriju evropske civilizacije i njihov odnos sa religijom. Takođe, bliže upoznavanje sa umetnošću koja je nastala na ovim i evropskim prostorima može znatno doprineti razumevanju religijskih uticaja na kojima je nastala.

Prikazivanjem dokumentarnih filmova, na fakultetima i u omladinskim kulturnim centrima o isprepletenosti religijskih uticaja na ovim prostorima, dobar je način da se dopre do svesti velikog broja mladih ljudi koji traže odgovore. Jedan od najboljih načina prihvatanja različitih kultura je preko muzike na festivalima, gde bi se i muzika i ljudi različitih kultura mešali. Svaki međukulturni kontakt može biti od velikog značaja, zato treba podržati izložbe u galerijama i muzejima i putovanja studenata u različite krajeve Evrope gde bi se direktno susretali sa drugom kulturom putem arhitekture, jezika, običaja, načina života ljudi...

Jako bitan uticaj na edukaciju van školske populacije i razvitak tolerantnijeg društva može se postići kroz rad brojnih nevladinih organizacija, društvenih pokreta i građanskih inicijativa, koji, kroz razne seminare, tribine, javne nastupe i druge socijalne aktivnosti, promovišući multikulturalno društvo, mogu u bitnoj meri da doprinesu proširenju svesti kod ljudi koji su i direktno odgovorni za kreiranje društvenih odnosa.

Na kraju se izdvaja zaključak da u procesu pomirenja u postkonfliktnim društvima edukacija i obrazovanje imaju najznačajniji uticaj u utvrđivanju samog uzroka sukoba i otvaranju puta budućnosti ka modernom, multikulturalnom društvu uz međusobno upoznavanje razlika i njihovo razumevanje i poštovanje. Mislim da je ključ uspostavljanja religijskog dijaloga u društvu u samom pojedincu, koji kroz kulturne uticaje, može sam da uspostavi ravnotežu između tradicionalne religije i modernog društva.

Vladislav Radak

Osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka svet je prošao kroz korenite promene koje su potisnule većinu dotadašnjih političkih shvatanja, da bi utrle put novom poretku demokratiji. U to vreme, vreme pada berlinskog zida, raspada Sovjetskog Saveza i formiranja drugih država, zemlje Evrope i sveta se okreću ka novom unutrašnjem uređenju istovremeno snažno podstičući razvoj spoljnje politike, shvatajući to kao izuzetno bitan i nezamenjiv činilac modernog poretka.

Tada je nova, izdiferencirana sila SAD dobila pravu protivtežu – Evropsku uniju. Podstičući ekonomsko, političko i privredno jedinstvo cilj zemalja članica Evropske unije jeste da se stvori globalno tržište gde će se ekonomija ubrzano razvijati i gde će se privreda manjih i lošije razvijenih zemalja izjednačavati sa onim bolje razvijenim.

U tom trenutku, trenutku najveće istorijske prekratnice, tadašnja Jugoslavija umesto tranzicije i okretanja ka novoj; evropskoj budućnosti bira unutrašnje konflikte na nacionalnoj i verskoj osnovi kako bi se našla u začaranom krugu najveće ratne oluje koja je mogla da zadesi ove prostore u tom trenutku. Vladavina Slobodana Miloševića donosi razaranja, nemaštinu, unoseći u svaki dom ekstremni nacionalizam i versku netoleranciju.

Jugoslavija gubi kredibilitet u očima vodećih sila, gubi zavidan status spona između istoka i zapada, gubi status saobraćajnog i trgovinskog centra i dobija status izolovane zone, nulte tačke.

Danas su godine izolacije prošlost. Neminovna smena političkog režima koja je usledila 5. oktobra donela je demokratiju, čitavu deceniju posle svih drugih zemalja. Ipak da Srbija nije raskrstila sa svojom prošlošću pokazuju stravični događaji kao što je smrt premijera Zorana Đinđića i martovski neredi na Kosovu.

Da li Srbija može bez osvrtnja da nastavi kroz bolan put tranzicije? Tvrdim da ne može. Ne može se nastaviti dalje sve

dok se ne pogleda u oči zločinima koji su počinjeni. Srbija nema budunost ukoliko se ne uspostave pravi, demokratski i iskreni spoljno-politički odnosi sa susednim zemljama. Srbija se nalazi na multinacionalnoj i multietničkoj teritoriji što je obavezuje da kreira svoju politiku prema novim načelima. Ona ne može imati pravi put sve dok postoji makar iskra nacionalizma, mržnje i netolerancije.

U nastavku bih izložio teze za koje ja smatram da moraju biti ključne u kreiranju unutrašnje i spoljne politike, a koje za cilj imaju stavljanje u prvi plan dijalog između religijskih zajednica kao način za kreiranje novog, zdravorazumskog i prosperitetnog poretka.

Analiza verskog konflikta

Da bi dijalog među religijskim zajednicama uopšte bio moguć pre svega bi obe strane morale da zađu dublje u problematiku i potraže same korene verskih nesuglasica. Jasno je da su neki razlozi koji su doveli do konflikta odmah na početku jasni. Religija nije ta koja je dovela do početka sukoba, već je ona korišćena kao izgovor i podstrek. Pojmom religije su se služili mnogi, iako se u njoj nisu pronašli, kako bi dobili izgovor za besmisleno razaranje.

Analiza verskih načela pomoći će razumevanju jedne strane verske ispovesti druge. Svetska demokratija mora da dozvoli ravnopravnost svake vere ukoliko ona ne narušava slobodu i ravnopravnost drugih. Treba jasno razumeti i prihvatiti načela druge vere i kao takva ih *poštovati*.

Multietničnost i multikulturalnost

Istorija naših prostora jasno govori u prilog navedene stavke. Naša zemlja, kao i sve ostale zemlje u regionu, nije jednonacionalna. Zastupljene su brojne manjine i kulture. Svaka manjina sa sobom nosi neke svojstvene odlike, a sa njima jezik, veru običaje. Da bi se uspostavio pravi dijalog između dve suprotstavljene strane, jedan od načina je da se to učini preko kulture, koja je univerzalni, a opet svakoj etničkoj celini svojstven jezik.

Da bi se uspostavio jasan kontakt kulturne razmene moraju se ustanoviti različiti kulturni događaji, koje bi morale biti po-

držane direktno od vlade i Ministarstva kulture. U to svakako spadaju smotre etno-ansambala, tradicionalnih pozorišta, ustanovljavanje književnih nagrada koje doprinose određenoj kulturi.

Sve ovo navedeno moralo bi da bude u sklopu sledeće bitne stavke.

Decentralizacija

Decentralizacija je jasan, svuda prisutan demokratski proces. Svakako da je jedan od osnovnih činilaca dijaloga među religijskim zajednicama. Decentralizacija ne znači otcepljenje, niti ugrožavanje centralne vlasti i manjina na tom području, već baš koristi kao protivteža tome.

Decentralizacija je u suštini dijalog. Predstavnici centralne vlasti i druga strana moraju da nađu pravi put i rešenje koje će da ispoštuje slobode svake manjine, ljudsko dostojanstvo, ravnopravnost i socijalnu pravdu. Da bi u okviru jedne zemlje postojao sklad među religijskim zajednicama, jedna strana mora da prihvati i prizna tuđu veru i ubeđenja. Decentralistički proces mora biti postepen i kontrolisan, kako ne bi došlo do ugrožavanja ničijih prava.

Novi pristup spoljnoj politici

Način formulacije spoljnje politike neraskidivo je povezan sa državnim interesima kao i sa slikom kojom država prezentuje sebe. Privredna kolaboracija i razmena mogu samo doprineti poboljšanju međukulturalnih i međuverskih odnosa. Srbija posle decenije izolovanosti u regionu i svetu konačno ima sve kvalitete za formulisane bolje spoljnje politike. Pravi spoljno-politički odnosi sa zemljama u regionu doprineće boljoj komunikaciji sa manjinama u našoj zemlji. Naravno, u slučaju otvorene i dobro formulisane spoljne politike i ne treba ni govoriti o privrednom prosperitetu.

Edukacija

Analizirajući probleme jedne nacije ili regiona, malo ko razmišlja o tome gde se tačno krije koren i začetak tog problema.

Edukacija je sjajan način da se spreči širenje netolerancije. Upoznavanje dece i mladih ljudi sa svojom i drugim verama pravi je početak koji će se kasnije razviti u dijalog suprotstavljenih strana. Začetak dijaloga bi trebalo da bude ostvaren još u mladom dobu, kako bi kasnije te generacije, koje će biti lideri novog društva, bile oslobođene svake netolerancije i spremne na otvorenost i saradnju sa svakom verskom zajednicom i etničkom celinom.

Uticao same crkve

Uticao crkve na dijalog među religijskim zajednicama je svakako jedan od najvažnijih postupaka koji bi unapredio dijalog. Religijske zajednice treba da utiču na svoje vernike, u cilju širenja tolerancije, a isto tako stupanje dve crkve u dijalog je pravi način za širenje svesti protiv diskriminacije.

Zaključak

Širenje svesti o prihvatanju drugih religijskih zajednica i vera je težak i dugotrajan proces, posebno na ovim prostorima. Da bi došlo do dijaloga potrebno je udruženo delovanje i volja obe strane, crkve, vlade, a pogotovo samih građana.

Dijalog je jedini pravi put ka pomirenju i prosperitetu obe strane. Moja zemlja je na dobrom putu da ostvari pravu komunikaciju i ja verujem u nju. Verujem da smo prvo pogledali sebi u oči i svoju prošlost, da smo naučili na sopstvenim greškama i da nećemo dozvoliti da se ponove. Verujem da će Beograd biti ucrtan na mapama sveta kao saobraćajnica slobodna i bezbedna za sve nacije i vere.

Verujem.

Milica Stanković

Uvod

Svakodnevno se susrećemo sa velikim brojem problema, kako na nivou naše države, tako i u svetu. Jedan od najvećih problema koji se mora rešiti u najskorije vreme, je upravo problem neslaganja između ljudi iz različitih religijskih zajednica. U ovom slučaju, razmotrićemo problem neslaganja između hrišćana i muslimana. Usled nedostatka duhovne reforme, ljudi poistovećuju borbu za svoja lična prava sa borbom za verska i religijska ubeđenja. Najveći problem je u tome što mali broj vernika kao autoritet poštuje Boga, već se svaki pojedinac nameće kao autoritet u društvu. Religija bi trebalo da bude spona koja povezuje sve narode, a ne prepreka pri ostvarivanju bližih kontakata i saradnje. U dijalogu između dve religije mora doći do suočavanja nepravde i tlačenja i njihovog krajnjeg iskorenjivanja.

Analitički deo

Da bi došlo do dijaloga između religijskih zajednica i njihovih predstavnika, mora se analizirati problem razmirica i nesloge između istih. Presudnu ulogu u tom dijalogu imaju crkva i njeni velikodostojnici.

Crkva, kao versko obeležje, sve više postaje sinonim za instrument, kojim ljudi na vrhovnim pozicijama upravljaju i samim tim manipulišu narodom. Ljudi ubijaju jedni druge radi svoje religije i crkve, ne razmišljajući o tome šta ta religija u stvari propoveda. Crkve, u današnje vreme, sve češće imaju samo jednu svrhu postojanja, a to je pružanje utehe i izlečenja. Crkveni velikodostojnici se moraju uključiti u dijaloge između verskih zajednica i pomoći u rešavanju problema. Muslimani su jako jedinstveni u očuvanju svoje vere i zajedničkim snagama se bore za očuvanje svojih svetinja. Hrišćani su se, pak, više priklonili Evropi i slobodnijim shvatanjima svega što nas okružuje, što je dovelo do pojave nesloge i razdora unutar same hrišćanske cr-

kve. Međutim, ni muslimansko, ni hrišćansko učenje ne odbacuju osnovna ljudska prava na religioznu slobodu. Iako se ove dve religije umnogome razlikuju, može se naći kompromis koji bi bio prihvatljiv i za jednu i za drugu stranu. Ukoliko svaki pojedinac (koje god da je religije i vere) uspe da reši svoje lične probleme, suoči se sa stvarnošću i realnim stanjem u svetu, možemo razgovarati o rešavanju problema na nivou zajednica. U ovom dijalogu, predstavnici i jedne i druge strane se moraju založiti, ne samo za poštovanje svetinja i crkava, već i za poštovanje ljudskih prava. Svaki čovek ima pravo na egzistenciju, na svoje versko i religijsko opredeljenje, na iskazivanje sopstvenog mišljenja i svojih stavova. To je prednost demokratskog društva u kome danas živimo i koje nas može dovesti do dijaloga i rešenja problema mirnim putem.

U martu 2001. godine Zajednica društvene odbrane (Bund für Soziale Verteidigung) dala je izjavu povodom trenutnog stanja na Balkanu: „Mi verujemo da je izazov mirovnog pokreta sada predstavljen kao politički aktivan i ratoboran pacifizam. Politički, u smislu razvoja ideje svestranog građanskog rada kao reakcija društvenog i internacionalnog konflikta koji je prirodno jedinstveni kritičizam vojno bazirane državne politike. To je borba, u tom smislu, da onaj ko želi, mora pripremiti put za mir.“ Na političkoj sceni Srbije, svaki pojedinac ima sopstvenu sliku i viđenje sveta. Oni svoja mišljenja i stavove forsiraju preko medija i obrazovnog sistema. U tom njihovom viđenju sveta, sve je ispolitizirano i podeljeno, drugi mogu biti samo za ili protiv njihovih opredeljenja. Zbog toga oni u svakom čoveku vide potencijalnog neprijatelja, koji bi mogao izvršiti atak na njihova ubeđenja. Mi, kao demokratsko društvo, moramo se suočiti sa novonastalom situacijom na političkoj sceni i izboriti se protiv svega što bi eventualno moglo usporiti naš put ka Evropi.

Moramo kritički sagledati realnost kako bi se odbacili štetni uticaji prošlosti i kako bi se društvo preusmerilo ka progresu. Normalan, demokratski život zahteva međuljudske dogovore i dijaloge. Svaki čovek ima pravo da iskaže sopstveno mišljenje po pitanju državnih, društvenih i religijskih problema. Citiram Dž. S. Mila: „Ako bi svi pripadnici jedne društvene zajednice mislili i govorili jedno, a samo jedan suprotno njima, svi ti istomišljenici ne bi imali više prava da ga nasilno učutkaju ne-

go što bi on imao pravo da učutka sve ostale.“ Dakle, pojedinačno mišljenje ne može biti superiorno u odnosu na mišljenje čitavog naroda. U dijalogu između religijskih zajednica ne bi trebalo da učestvuju samo predstavnici, već narod u celini. Najveći problem koji moramo rešiti u procesu regulacije društvenih sporova je nepoštovanje tuđeg mišljenja. Kao razrešenje ovog problema mora se fiksirati „objektivna istina“ koja podrazumeva usaglašavanje različitih stavova.

Iako je u prošlosti bilo mnogo nepravde i nesloge, ratova i razmirica, moramo ostaviti sve to za sobom i vođeni demokratskim ubeđenjima, krenuti ka rešavanju tekućih pitanja, među kojima je upravo najhitnije – pitanje dijaloga između religijskih zajednica.